Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 212 (15186) ◆ 1993 чылдың ноябрь 10, среда ◆ Солунга ат салган шагы 21.00. ‡ Садар өртээ 20 рубль.

«Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының эрге байдалының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күштүг болдуруп киирериниң чурумунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Соведининиң **доктаадыры болза:**

1. «Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының эрге байдалының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу, оны парлаан хүнден күштүг бооп киирер.

2. «Тыва АССР-ниң улус депутадының бурун эргелериниң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузун күш чок болган деп санаар».

Тыва Республиканың Дээди Соведининиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1993 чылдың октябрь 22. №557.

Хлеб өртээн өстүрер дугайында Тыва Республиканың Чазааның ДОКТААЛЫ

1993 чылдың ноябрь 8.
№ 406. Кызыл хоорай.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүкчүлериниң тараа бүдүрериниге херек кырында чарыгдалдарын рынок өртектериге дүүштүрер сорулга-биле хлеб өртээн тодаргайлап доктаадырда тарааның херек кырында өртээн барымдаалаарын «Хлеб өртээн тодаргайлап доктаадыр чурумунуң дугайында» Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң — Чазааның 1993 чылдың сентябрь 21-де доктаалын ёзугаар айытхан. Ол чурум хлебтиң хостуг өртектериниң тургустунарынга чедирер болгаш баш бурунгаар санап көргенин ёзугаар алырга, Россияга ортумаа-биле 1993 чылдың IV кварталында бир килограммның өртээ 250 рубль ажыг болур. Хлеб быжырар далган бүдүрер тарааның бир тонназының өртээ моон мурнунда 30—40 муң рубль турган, а бир тонна тарааның өртээ амты үеде Россияда ортумаа-биле 85 муң ажыг рубль болуп турар.

Хлеб өртээн өстүрери—албан кылыр ужурлуг хемчег болу берген. Социал талазы-биле таарымчалыг деннелге хлеб өртээн доктаадын тудар дээш эвээш эвес күжениш-киннери республиканың Чазаа кылган. Сөөлгү ийи чыл дургузунда республиката хлеб өртээ Россияның өске черлеринде хлеб өртээнден 3-4 катап чиик болуп келген. Хлебти чиик өртекке сатканының когаралын дуглаарынга 600 миллион ажыг рубльди хлеб быжырар бүдүрүлгелерге 1993 чылдың түгле 9 айларының дургузунда безин немей берген.

Тарааны өске черлерден эккеп алырының улуг чарыгдалдарын барымдаалап, тараа өртээниң чайлаш чок өзерин баш бурунгаар билбишаан, Тыва Республиканың Чазаа «Аъш-чемге хереглээр тараа-ны 1993 чылда бүдүрерин көвүдедир талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» № 152 доктаалды 1993 чылдың апрель 23-те хүлээп алган, ынчаарга көдээ чурттакчыларның бир бажың бүрүзүнге онааштыр аъш-чемге хереглээр 300 килограмм тарааны өстүрүп, бүдүрериге черни, техниканы, дузалал ажыл-агыйларны сайзырадырынга ол доктаалга дүүштүр тускайлап берген. Арат болган тараачын ажыл-агыйлар 12,5 тонна тарааны бо чылын бүдүрген, ол дээрге республиканың аъш-чем тараазының чылда хереглелиниң үштүң бир кезин болуп турар. Чамдык арат ажыл-агыйларның өг-бүлелери болгаш бригадалары боттарын тараа-биле бүрүн хандыртынган. Ол ажылды 1994 чылда улам күштелдирер сорулганы Чазак салбышаан, суггаттыг черлерни араттарга тускайлап бээр, араттарның суггарылга системаларын катап тургузар, хлеб быжырарынга кижилерни өөредир, чүрттакчылыг черлерге хлеб быжырар черлерни тургузар.

Тарааны өске черлерден эккеп алырының транспорт чарыгдалдары тараа өртээниң 43,9 хуузу болуп, хлеб өртээн өстүреринче албалап турар, ынчаарга аъш-чемге хереглээр тараа аймаан арат ажылагыйларга бүдүрерин көвүдедир чорук өскээртен тараа сөөртүүнге чарыгдалдарны кызырарын хандырар. Даштыкыдан садып алдынган тараа республика чиик өртекке салып алырының ылгалын дуглаарынга немелде акша-хөреңги бээрип Россия Чазааның соксатканы байдалды улам нарыыдаткан, Республика Чазааның тургускан комиссиязы тараа өртээн болгаш «Тывахлебпродукт» каттыжыышкының чарыгдалдарын хынап көрген болгаш республикаже эккеп турар бир тонна тарааның өртээ 1993 чылдың ноябрь 1-ге чедир 40 муңдан 105 муң азы ортумаа-биле 77,7 муң рубль болганын тодаргайлаан. Хлебтиң хостуг өртектериниң шилчиринин берге ye-чадазын чингедир сорулга-биле хлеб быжырарынга бир тонна тарааның өртээн ортумаа-биле 52,9 муң рубль кылдыр республиканың Чазаа доктааткан турган.

Чоннуң эвээш хандырылгалыг бөлүктериниң социал камгалалын хандырар сорулга-биле Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлели — Чазаа «Хамаатыларның эвээш хандырылгалыг кезектериге хлеб садып алыр кылдыр пособиениң хемчээлдериниң болгаш оларны тыпсыр чурумунуң дугайында» доктаалды 1993 чылдың сентябрь 27-де хүлээп алган, доктаалга дүүштүр 1993 чылдың августа кижи бүрүзүнге онааштыр 235 рубль, сентябрьда—470 болгаш 1993 чылдың IV кварталының ай санында 1400 рубль хемчээлдиг пособиени тыпсыры көрдүнген. Ол доктаалды боттандырар хемчеглерни күүседир, чоннуң эвээш хандырылгалыг бөлүктериниң хамааржыр кижилериниң санын болгаш олар хлеб садып алырынга тыпсыр пособиениң хемчээлин тодаргайлаар сорулгалыг ажылчын бөлүктү республиканың Чазаа тургускан бүдүрүлгелериниң, организацияларының агар саннарынче шилчиткен.

Эвээш хандырылгалыг 195 муң хамаатыларга хлеб садып алырынга пособиелерни тыпсыры республикада дооступ турар; эвээш хандырылгалыг дээн ол хамаатыларның саны бүгү чоннуң 64 ажыг хуузун эвлеп турар. Оларның аразында ажылдавайн турар пенсионерлер, ажылдап-даа турар болза назы-хар талазы-биле пенсияның адаккы хемчээлинден безин куду орулгалыг хамаатылар, 16 хар чедир назылыг бичин уруглар, 18 хар чедир назылыг өөренген-чилер, студентилер болгаш ажыл чоктарга дузаламчыны ап турар кижилер бар.

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Шишкиндилиг, бөдүүн, шишкээн далгандан болгаш кызыл-тастың I болгаш II сорттарының далганындан, Подольск далганындан быжыган 850 грамм дензилиг бир хлебтиң мөөнү-биле үндүрер деннештирген ортумак өртээн немелде өртек үндүрүү-биле кады хлеб быжырар бүгү бүдүрүлгелерге хамаарыштыр 1993 чылдың ноябрь 11-ден эгелеп — 182 рубль болгаш үүрмектеп садар өртээн Тыва Республиканың девискээринде бүгү садыг бүдүрүлгелериниң өөнүүнүң хевириниң хамаарылга чокка—200 рубль кылдыр доктаадыр дугайында Тыва Республиканың Чазааның чанында Өртектер болгаш өртек комитеттиң киирип келген саналы-биле чөпшээрежир.

Дензизи 850 граммдан хөй азы эвээш хлебти чогуур дензиге хамаарыштыр санап казы үстүнде өртектер ёзугаар садар.

2. Өнчүнүң хевирлери хамаан чокка бүгү хлеб быжырар бүдүрүлгелерге эң бедик орулганы 15 хуу хемчээлдиг кылдыр доктаадыр.

Чазак чанында Өртектер болгаш өртек доктаадыр талазы-биле комитет (Хлыбов) 1993 чылдың ноябрь 12-те чедир Мөңгүн-Тайга, Тожу районнарын, Куңгуртуг болгаш Кара-Хөл суурларның хлеб быжырар бүдүрүлгелеринге орулганы таарыштыр көөр талазы-биле саналдарын Чазакка киирер.

3. «Тыва Республиканың экономиказын быжыктырып, экижидер болгаш социал адырын хөгжүдер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1992 чылдың сентябрь 2-де № 1045 Чарлыын күүседир талазы-биле хемчеглер дугайында Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң —Чазаанын 1993 чылдың июнь 15-те № 551 доктаалынга үндезилээш, Тыва Республиканың ырак-узак районнарынга хлебке дотацияны хевээр артырар дугайында саналды Россия Федерациязының Чазаанга киирерин Саң-хөө яамызынга (Ондар), Экономика яамызынга (Салчак), Чазак чанында Өртектер болгаш өртек доктаадыр талазы-биле комитетке (Хлыбов) дагзыр.

4. Саң-хөө яамызы (Ондар), Чазак чанында Өртектер болгаш өртек доктаадыр талазы-биле комитет (Хлыбов) хлебке болгаш чоннуң өске-даа хереглел барааннарынга өртектер башкарар талазы-биле санаашкыннарны сайзырадыр сорулга-биле 1993 чылдың ноябрь 16-га чедир Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының чанынга өртек башкарылгазының фондузун тургузар.

5. Хереглекчилер эвилелиниң (Монгуш), «Тываның хлеви» ассоциациянын, (Доспан) хлебти хууда мөөнү-биле садарының өртектери республикада ортумак өртектен куду бооп турар хлеб быжырар бүдүрүлгелеринге өртектер башкарарының фондузунче он хонук бурузүнде-ле (ай санының 3, 13 болгаш 23-те) хлебти садып сайгарганынын өртекте-рниң ылгалы-биле тургустунган орулганы шилчидерин дагзыр.

Россия Федерациязының Тыва Республикада Национал банкызы (Южаков) үстүнде айыттынган акша-хөреңгини бирги ээлчегде шилчидериниге илгыр бээр.

6. Россия Федерациязының Тыва Республикада Национал банкызы (Южаков), Өртек башкарылгазының фондузу хлебти сайгарарының үезинде өртектерниң ылгалынан тургустунган орулганын чедир алдынмаан түүнериниң акша-хөреңгиниң киргениниң хиреченгези-биле он хонук санында-ла хлеб быжырар бүдүрүлгелерже шилчидер.

7. Хлеб бүдүрериниң үезинде чарыгдалдар улгатканда оон ортумаа-биле алган өртээн тодарадырын болгаш ону соңуургалдыг талаларга болгаш чурттакчы чонга дүрген чедирерин республиканың Чазаа-биле чөпшээрежилгени ёзугаар кылыры. Чазак чанында Өртектер болгаш өртек доктаадыр талазы-биле комитетке (Хлыбов) чөпшээрээр.

8. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы (Ондар), «Тываның хлеви» ассоциациянын, Хереглекчилер эвилелиниң, «Хербис» садыг-коммерция төвүнүң бүдүрүлгелеринге 1993 чылдың ноябрь 10-га чедир тургусдунган хлебке өртектериниң ылгалдарын бюджеттен дуглаарын хандырар, а ол ышкаш хлеб быжырар бүдүрүлгелерге бюджеттиң өрелери-биле холбаштыр санаан хөөлерин төлээриниң аргазын тыварр.

9. Тыва Республиканың курунениң үндүүрүг инспекциязы хлеб быжырар бүдүрүлгелериниң өртектер башкарарының фондузунче шилчидип турары хлебти сайгарганының үезинде өртектер ылгалынан тургустунган орулганы үндүүрүг онааларынан хостаар.

10. Саң-хөө яамызы (Ондар), Чоннуң социал камгалал яамызы (Киров), Күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырар яамы (Монгуш), республиканың статистика эргелели (Конев), Эртем болгаш өөредилге чедериниң хереклериниң талазы-биле куркомитет (Тас-оол), районнарның болгаш Кызыл хоорайның чагыргаларының даргалары акша дузаламчызы ап турар кижилерни дацзыларын хынаар болгаш акша дузаламчызын чогуур үезинде бээринге контроль талазы-биле ажылды доктаамал чорудар.

11. Көдээ ажыл-агый яамызы (Монгуш), Экономика яамызы (Салчак), Чазак чанында Чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле комитет (Сотпа), Тараачын, арат ажыл-агыйларының болгаш көдээ ажыл-агый кооперативтериниң ассоциациязы (Хеймер-оол) 1994 чылда Тыва Республиканың бодунун аъш-чем тараазы-биле хандырарының талазы-биле чазак программазын 1993 чылдың декабрь 15-ке чедир ажылдап кылыр.

12. Тыва Республиканың Чазаанын 1992 чылдың ноябрь 4-те № 178 «Хлебке өртектери өскертир дугайында» доктаалының 4-кү пунктузуп болгаш Тыва Республиканың Чазаанын 1993 чылдың август 19-та № 325 «Хлебке өртектер дугайында» доктаалын күш чок деп санаар.

* * *

Тыва Республиканың Чазаа, республиканың чону хлеб өртээниң улгатканын шын билип көөр дээрзинге идегелин илередип тур. Оон-биле калы Чазак, акшаның үнезинин кудулаарын үргүлчүлеп, продукциянын, барааннарның болгаш ачы-дуза чедирилгезинин өртек-үнезинин соксаал чок улгалып турарының байдалдарында чоннуң социал камгалалының айтыр[illegible]ын шынгыы контро[illegible]ын бодунун хүлү[illegible]дыр саналап турарын хөөлеп тур. Ат кырынга материалдыг деткимчени, оны алыр эргелиг кижи бүрүзүнге: пенсионерлерге, инвалидтерге, хөй уруглуг өг-бүлелерге, студентилерге моонда соңгаар кылыр алаар. Оон-биле калы Тыва Республиканың хамаатыларының амыдырал деңнелги бедиериниң үндезини бодур экономиканы экижидир, быжыктырарының программазын боттандырып чорударынга ажыл кылып шыдалар чоннуң идепкейлиг деткимчезин алырынга Чазак база идеген турар. Бистер бистиң чоннуң инициативазынга, ажыл-ишчизинге болгаш талант-мергежилиге изегээр бис!

Ш. ООРЖАК.

ХҮННҮҢ МЕДЭЭЛЕРИ

КАНДИДАТТЫ ДЕПШИТКЕН

Чаа-Хөл районда «Ак-Туруг» совхозтуң ажылчыннарының хуралы бо чылдың ноябрь 4-те болуп эрткен. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга кандидаттарны депшидер чурумунуң дугайында тайылбырны кылыры-биле «Шын» солуннуң төлээзи К. Т. Чөреве сөс алган. «Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун ёзугаар депутатка кандидаттарны канчаар депшидерин ол тайылбырлаан.

Совхозтуң күш-ажылчы коллективиниң хуралының кол айтыры —Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) депутадынга кандидатты депшидери болганда, совхоз директору В. У. Дембирел ол хуралга санал бергеш, күш-ажылчы коллективтин өмүнээзинден «Шын» солуннуң кол редактору Владимир Федорович Чадамбаны Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының кандидадынга депшидер дугайында саналдаан болгаш ооң дугайында чыылганнарга таныштырган.

Совхоз ажылчыннарының хуралынга беш кижи санал бергеш, Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга «Ак-Туруг» совхозтуң күш-ажылчы коллективиниң мурнундан В. Ф. Чадамбаны депшидерин бүрүн деткээнгер.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) депутадының кандидадынга Владимир Федорович Чадамбаны депшидер дээш хуралдың киржикчилери бир үн-биле бадылаан.

(Бистин корр.).

СЕУЛЧЕ—ТЫВА ДЕЛЕГАЦИЯ

Тыва Республиканың Чазааның делегациязы дүүн Көрея Республиканың наймысылалы Сеулче чорупкан.

Беш кижи составтыг делегацияны Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы, экономика сайыды В. Б. Салчак удуртуп чоруур. Оон составында көдээ ажыл-агый сайыды С. Х. Монгуш, республиканың өскүс уруглар нийтилелиниң даргазы С. М. Ооржак, Тожу кожуун чагыргазының даргазы М. К. Куулар. Даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзаалар яамызының чөвүлекчизи Р. Ч. Огай кирип турар.

Корея Республикага баргаш, олар чеди хонар. Бо үеним дургузунда ийи чурттуң аразында моон соңгаар экономиктиг болгаш культурлуг харылзааларны экижидериниге хамаарышкан чугаалажыышкыннарны, дугуржулгаларны кылыр. Ылангыя Шагаан-Арыгга хем портун, Кызылга болгаш Шагаан-Арыгга чуртталга бажыннарын тударының болгаш өске-даа чугула айтыыглар талазы-биле дугуржулгаларны кылыр.

(Бистиң корр.).

ПРЕССТЭЭН САВАҢ АРБЫН

«Ак-Туруг» совхозтуң тараазы чаагай үнген. Чиңге-Ховуу болгаш Улуг-Ховуда тараа саванны оваа-оваа. Ол саваңны пресстеп эгелээн.

Чиңге-Ховуда тараа саванын пресстээрин доозар чоокшулаан. Чаш-Тал сүт-бараан фермазында 100 тонна пресстээн саванны сөөртүп эккеп, чыып каан.

Бо ажылда трактарист Андрей Монгуш, ажылчыннар—Владимир Шырап, Олег Шадып олар демниг ажылдап турарлар. Бир-тээ, оларны маадаа адай берген болганымда, оларның хомудалын бижизе чугула деп бодай-дыр мен. Чүл дээрге белен саванны ховудан дарый сөөртүп алырын саадады бээр-дир, ынчангаш чамдык чазый кижилер ону түне оорлап аппаар боор-дур.

Кызыл-оол КОМБУ.
Чаа-Хөл район.

Бөгүн—Милиция ажылдакчыларының хүнү

АЖЫЛ - ХЕРЕК — КАДРЛАРНЫҢ АЧЫЗЫНДА

Бөгүн бис ындыг-ла амыр эвес үелерни чурттап эртип турар бис. Политиктиг болгаш экономиктиг таарымча чок үүлдер республикада кем-херек үүлгедириниң байдалынга күштүг салдарын чедирип турар. Тывада 10 айларның дургузунда бүрүткеттинген үүлгедиглер 7.8 хуу баткан-даа болза, ниитизи-биле байдал нарын хевээр. Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Чөөн-Хемчик болгаш Мөңгүн-Тайга кожууннардан аңгыда, аар кем-херек үүлгедиглери бүдүн республикада 2020 санныг кылдыр өскен.

Үптээр дээш халдаашкыннар дыка көвүдеп турар апарган, оон аңгыда ок-боо ажылган үүлгедир чоруктар эрткен чылга көөрде 1,8 катап өскен. Кызыл хоорайга 40 катап, Барыын-Хемчикке 16 катап кудумчу хулиганнаашкыны нептереэн.

Аар кем-херектер үүлгедир чоруктарга аңгы доктааксап тур мен. Республикада өлүрүүшкүннер саны эвээжевейн турар. Сөөлгү үеде күш дөгөөр аар үүлгедиглер кончуг дерзии апарган. Өлүрүүшкүннериң хөй кезии кады арагалааныын болгаш чогушканының түүнелинде болуп турар. Дыка хөй ниити чуртталга черлеринде кижизидилге ажылының сулараанындан сургуулдар, студентилер, аныяктар ортузунда кады арагалаар, чокшур чоруктар бо-ла таваржып турар. Ооң түүнелинде чамдык оолдар бижек-билик тудар. Чижээ, бо чылдың январь 7-де көдээ ажыл-агый техникумунуң ниити чуртталга черинге О. К. Ооржактың өлүг мөчүсөөгү тывылган. Бо аар үүлгедиг когараан кижи кыс уругну дажыпканы дээш үнген шош-содааның түүнелинде болган. Көдээ ажыл-агый техникумунуң сургуулдары башкыларының талазындан контроль чок чорукту ажыглап, чыглып алгаш общежитиеге арагалаан, ооң түүнели— аныяк кижи амытынындан чарылган.

Аар кем-херек үүлгедиглериниң анализин кылырга, ниитиге джыктыг ажыл кылбайн турар, ооң мурнунда шиитпирип чораан кижилер хөй кезиинде когарааннарның санынче кирип турар. Когарааннарның хөй кезии, а ол 73 хуузу-дур база бурууттырып турарларның 87 хуузу кем-херек үүлгелиишкининиң үезинде эзирик байдалдыг болуп турар. Ол ышкаш бажың-балгадынга чигзинчиг кижилер чыыр, арагалаашкын организастаар улус боттары когаралга таваржып, кем-херек үүлгедиишкиниг халдаашкыннарга таваржып турар. Чижээ, 1993 чылдың май 3-те эртенгиниң 8 шак үезинде сагыштыы-биле кижи амытынынга халдап турганы дээш шиитпирип чораан В. база ооң эжи херээжен Д. хамааты Комовтуң бажынынга келгеннер. Олар кады арагалаан соонда ийи аалчызы пенсионер Комовту демир удазын-биле бооп каапкаш, өлүг мөчү-сөөктү чажырып каапканнар.

Өлүрүүшкүннериң хөй нуруузу үүлгедикчиниң-даа, когараанның-даа кады арага-дары ишкениниң байдалында хөй болуп турар. Ийи дугаар өлүрүүшкүн бүрүзү-ле когараан кижиниң бодунун шын эвес аажы чаңнаанындан болган боор.

Өнчү-хөреңги оорлаар үүлгедиглер үстүндээзинге көөрде, шору кызырлып турар. Ооң ниити саны 19,3 хуу эвээжэзи. Ол үүлгедиглернің эн-не нептереңгей хевири ылаңгыя хоорайларда квартира оорлаашкыннары болуп турар. Кызылда ындыг үүлгедиглериниң хөй кезии Лопсанчап, Калинин, Р. Зорге, Рабочая, Кочетов, Дружба, Паротурбинная думчуларында таваржып турар. 28,8 хуу таварылгада хамаатыларның эжик-соңгаының быжыг эвезинден оорлар чуртталга бажыннарынче моондак чокка эрте бээрлер.

Бо чылдың январьдан эгелээш, амгы үеге чедир эрткен чылдың тос айлары-биле деңнээрге кеземче херектерин истеп тып турары шору экижээн. Ниитизи-биле 4294 кем-херек үүлгедии истеттинген, ол эрткен чылдаазындан 6,4 хуу хөй.

Бир чүгээр деп демдеглексээр үүлүм болза, назы четпестер ортузунда кем-херек үүлгедиишкининиң 17,3 хуу чавызааны.

Кем-херек үүлгедириниң байдалдарының кандыг болурунга кожууннарның болгаш чурттакчылыг суурларның талазы-биле ИХМ комплекстиг профилактика хемчеглерин ап турганы улуг салдарын чедирген. «Град», «Арсенал», «Допинг», «Трал», «Подросток» деп бүгү-россия операциялары-биле чергелештир республиканың — «Амыдырал», «Квартира» деп операцияларын чорудуп турган бис. Ол ышкаш мал оорлаашкынынга удур чаңгыс удаа эвес түскай хемчеглерни ап турган.

Экономиктиг болгаш организастыг үүлгедиглерни болдурбас талазы-биле элээн идепкейлиг ажыл чоруттунган. Чижээ, Кызылдың «Автомобиль» магазининге болгаш Улуг-Хем райпозунуң «Элегес» кооперативинге болдунган хөй түүнүт акша самчыгдаашкыннарын илереткен бис. Ындыг самчыгдалдыг үүлгедиглерни ажыдып тывары 38,8 хуу өскен. Бо талазы-биле бистиң ажылдакчыларывыс улуг улуг-хуузун киирген болгаш киирип-даа турар. Экономиктиг үүлгедиглер-биле демисел чорудар килдистиң Кызылда салбырының начальниги милициянын майор Мерт-оол Хертехович Дан-Сурун он айлар дургузунда экономика адырында 78 үүлгедигни ажыдып тыпкан. Милициянын эң дээре ажылдакчыларындан Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының иштики херектериниң участок төлээзи лейтенант Орлан Сюрюнович Хомушкуну демдеглексээр-дир мен. Ол бо чылын 9 үүлгедигни ажыткан, ооң иштинде 4-үн тывары берге турган. Дээрелерниң санында Улуг-Хем кожуунунуң иштики херектер килдизиниң камгалал каттыжыышкынының ажылдакчызы капитан Сергей Борисович Алексеев база бар.

Черле ынчаш кадрлардан чедимчелиг улуг ажыл хамааржыр болганда, бо чылын 520 кижини иштики херектерже немей алган бис. Республикада кем-херек үүлгедириниң нарын байдалдарын барымдаалааш, чамдык адырларны эде тургускан бис. Кеземче-дилээшкин, истелге килдистери эде тургустунган, чаа адырлар ажыттынган, чижээ, организастыг үүлгедиглер-биле демисел эргелели, мал оору-биле демиселдиң дүрген дилээшкин килдизи, КАИ-ниң ийи контроль-эрттирилге пунктузу, ОМОН тургустунган. Кызыл хоорай килдизи 4 салбырга чардынган, юридиктиг консультация бөгүү катап тургустунган.

Ынчалза-даа кадрлар белеткеди бисте нарын болуп артышаан. Чылдын-на аныяктар доозуп кээп турза-даа, немелде штат тургузуушкуну-биле олар эсти берген дег бооргур. Бо айтырыгны моон соңгаар-даа эки шиитпирлээр, РФ-тин хоорайлары-биле дугуржур ужурлуг бис. Ажыл мурнуусга хөй.

Ынчангаш бөгүнгү бистиң байырлалывыста боттарының кызымаа-биле, ажылгыр-кежээзи-биле, эк сеткилдиг-биле чоннуң дыжын, өнчү-хөреңгизин, төлеп-мөзүүн камгалаар дээш ажылдап турар бистиң оолдарывыска, бүгү-ле улуг-биччин ажылдакчыларывыска чүректиң хамыыдан изиг байыр чедирип, оларның амыр-дыш чок, берге ажылынга чедишкиннерин күзедим.

Владимир КАРА-САЛ.
Тыва Республиканың иштики херектер сайыды.

АРАТ ШӨЛҮНГЕ—ДАҢГЫРАК

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының аныяк ажылдакчылары даңгырак хүпээн алыры-биле Арат шөлүнге марштап чедип келдилер. Оларның кеттинген идик-хевинден безин көрүп турарга, аңгы-аңгы кезектеринин төлээлери деп чүве илден. Чаа немелдеде чыглып келген оолдарның кайызындаа көөрге спортчу аян-шинчизи, аныяк-чалыызы чыылган чоннуң сеткил-сагыжын дораан сергедиптер.

Рынок харылзааларының берге үезинде шагдаа ажылдакчызы болуп, амыдыралын белен эвес оруун шилип ап, шын шиитпирни хүлээп алыры база-ла амыр эвес болбайн аан. Хамаатыларның дыжын, эрге-ажыын камгалаар ылыктыг хүлээлге оларда онааштыр. Ол улуг харыысалганы мелеп, даңгырак хүлээп алыры-биле, байырлыг митингиге шагдаанын шериг ёзуналын бөрип турарлары ол.

Даңгырак бергеннериниң оайырлыг чыскаалының командылакчызы, Тыва Республиканың ИХЯ-ның сайыдының оралакчызы, хөй-чинтиниң айыыл чок чоруунун талазы-биле албаның начальниги, милицияның подполковниги Дадар-оол Комбуевич Куулар ТР-ниң ИХЯ-ның сайыды, генерал-майор Владимир Бораевич Кара-Салга ёзуналды бээрге, аныяк шагдаа ажылдакчылары генерал-майорга кадыкшылды йөрээп, бир үн-биле чиртиледи мендилештилер.

Чыылганнарның мурнунга В. Б. Кара-Сал сөс алган, мынча дээн:

— Бистер бөгүн найысылалдың төп шөлү — Арат шөлүнге чыглып келгеш, бот-догуннаар суверениг күрүне — чалыы Тывавыстың аныяк оолдар, кыстарының даңгырак хүлээп алырының өөрүшкүлүг үе-шагында киржип турардыр бис. Өөрүшкүлүг хүннерни чурттап эрттирип турар-дыр бис. Чүге дээрге чоокта чаа бо чылдың октябрь 21-ниң хүнүнде Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алган болгай бис. Ажылчы чоннуң эрге-ажыын камгалаар шилип алган мергежиливерге шынчы болуру силерден негеттинери чугаажок. Бо чаагай үүлеерекке ак сеткилдиг болуруби-ле кады быжыг соруктуг, эрес-маадырлыг чорукче чүткүлдүг кызымак ажыл-биле чоннуң хүндүткелин чаалап ап ажылдаары эргежок чугула. Берге, нарын ажылынарга өскерлиш чок шынчы болуру-биле даңгыракты хүлээп ап турар-дыр силер. Чедишкиннерни күзедим.

Хоочуннарның мурнуудан курлавырда подполковник О. Л. Оттук-оол сөс ап, байыр чедирген. Дараазында микрофонну ТР-нин Дээди Соведининиң Даргазы Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейге дамчыдып берди:

— Амгы хүннерде амыр эвес, нарын үеде чурттап турарывысты мында турар кижи бүрүзү билип турар. Ол үеним чон-биле кады эптиннеп чүктеп, ажылдап эгелээри силериниң мурнуларда туруп турардыр. Россияга чогумчалыг амыдырал, а маңаа корум-чурумнуң эки турары силериниң калбак эгиннериниг кырында эдилээн погоннарындан база хамааржыр. Шагдаанның хеви безин силериниң арын-нүүрүнер, алдарындардыр. Ам-даа чедир шиитпирлеттинмээн айтыырлар амыдыралда бар деп чүвени утпаңдар. Чоннуң, чаңгыс черчурттуларынарның, амыр-дыжы, хостуг шөлээн эргези силериниң холуларда дээрзин сактып чорунар, даңгыракка шынчы болунар.

Чыылганнарның мурнунга Тыва Республиканың Чазак Даргазының социал политика талазы-биле орааалчызын Бичеоол Сундуевич Шынчаан үнүп келгеш, байыр чедиди:

— Арат шөлүнге чыглып келгеш, даңгырак хүлээп ап турар иштики херектерниң аныяк шагдаа ажылдакчыларынга ажыг чедиришкиннериниг соон дарый албаннар аайы-биле даңгырак хүлээп алышкыны солуп, байырлаачыг эрткен.

Бо чылын милиция ажылдакчылары боттарының профессионал баймолялыр 76 катап байырлап эрттирер. Ажыл-херекте ам-даа эде-хере көөр үүлдер бар дээрзин эки билип, байырлаа хүнүн эки көргүзүглер, чедишкиннер-биле утхуурунга олар бүзүрелдиг.

Даңзы САЛЧАК.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының эрге байдалының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

I эге.
НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады Тыва Республиканың чонунуң болган күрүне эрге-чагыргазының дээди органының бүрүн эргелиг төлөлекчизи болур.

Бүрүн эргелерни шаптык чок болган ажыктыг боттандырарынга байдалдарны Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга күрүне магадылаар, оон эргелерни, ат-алдарын болган төлептиг мөзүүни камгалаар.

Бодунун ажыл-чорудулгазынга депутат Россия Федерациязының Конституциязын, Тыва Республиканың Конституциязын, Россия Федерациязының болган Тыва Республиканың хоойлужудулгазын, бодунун бүзүрелдерин база сонгулда мурнунун программазын удуртулга болдурар.

2 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутазының эрге байдалының дугайында хоойлужудулга

Депутаттың эрге байдалы Тыва Республиканың Конституциязы, бо Хоойлу, Россия Федерациязының болган Тыва Республиканың өске-даа хоойлужудулга актыларыбиле тодараттынар.

3 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының бүрүн эргелериниң хуусаазы

Бо Хоойлуда көрдүнген таварылгалардан ангыда, Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының бүрүн эргелери оны депутат кылыр сонгаан хүнүндеи эгелээр болган чаа чыыштың Дээди Хуралының депутаттарының сонгуулаалар хүнүнде доостур.

Тыва Республиканың Дээди Хуралынга сонгуттурган депутат Дээди Хуралдың депутадының бүрүн эргелерин Дээди Хуралдың чаа чыыжының бирги сессиязының ажыттынар хүнүнге чедир хевээр арттыр.

Сонгуулдалар дугайында хоойлужудулганы хажытканы-биле холбаштыр хүлээп алган үк депутаттың сонгуулдаларын күш чок деп хүлээп көргениин дугайында Тыва Республиканың Дээди Хуралының шиитпирни ёзугаар депутаттың бүрүн эргелери шиитпирни хүлээп алган хүнүндеи эгелээп соксаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының бүрүн эргелерин өске кижиге дамчыдыр болбас.

4 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының шынзылгазы болган хөрек демдээ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады болуп турарының болган депутаттың бүрүн эргелерин бүзүредип турар документ — шынзылгалыг болур. Оон бодунун бүрүн эргелериниң хуусаазының дугуузунда ажыглаары «Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады» деп хөрек демдектиг болур. Депутаттың шынзылгазының болган хөрек демдээниң дугайында Дурумну, оларның майыктарын база тодаралыга бижидезин Тыва Республиканың Дээди Хуралы бадылаар.

5 чүүл. Депутаттың эрге-байдалының албан-дужаал талазы-биле азы күрүне болган өске-даа органнарга ажыл-чорудулга-биле дүүшпези

Башкы, эртем болган чогаадыкчы өске-даа ажыл-чорудулганы ангыда, Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады күрүне эрге-чагырга-зының төлөлекчи өске-даа органнарының болган тус чер бот-башкарылга органнарының депутады болбас, күрүне албанынга турбас, төлевилиг өске ажыл-чорудулга кылбас.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады болдунуп окрутукүү сонгукчулары-биле харылзааны тудар, оларның мурнунга харысалгалыг болган оларга отчёдун бээр. Сонгукчуларының эргелерни хосталгаларын болган хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын хандырар дээш, оларның ат-алдарын база төлептиг мөзүүни камгалаар дээш депутат хемчеглерни хүлээп алыр.

Бодунун сонгулаа округунга депутат ажыл-чорудулганы боттандырары-биле депутатка ай санында үштен эвээш эвес ажыл хүнүн бээр.

Дээди Хуралдың депутадын хоойлуда доктаатканын ёзугаар сонгукчулар кыйгыткан түүүн болур.

7 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының күрүне эрге-чагырга болган тус чериниң бот-башкарылга органнарының ажылынга киржилгези

Күрүне эрге-чагырга болган тус чериниң бот-башкарылга органнарының ажылынга депутат чөүлээр эргелиг киржир. Бо сорулга-биле депутатка чүве чугаалаар, чугааланып турар айтырыглар талазы-биле саналдар болган шугумчелдиг сагындырыглары киирер;

Тыва Республиканың Дээди Хуралының сессиязынга Тыва Республиканың Дээди Хуралынга отчёт бээр азы контролюнда турар кандыг-даа органның азы албан-дужаалдыг кижиниң отчёдун азы информациязын дыңнаар дугаймында саналдарны киирер;

Тыва Республиканың Чазаанга, Тыва Республиканың Дээди Хуралының органнарынче соңгуттурган турар;

Тыва Республиканың Дээди Хуралының тургузары органнарының тускай составының талазы-биле болган Тыва Республиканың Дээди Хуралының соңгууру, томуйлаары азы бадылаары, албан-дужаалдыг кижилерниң кандидатураларының талазы-биле саналоналын чугаалаар;

Тыва Республиканың Дээди Хуралынга көөрү-биле айтырыглары саналдаар;

хүн айтырыының талазы-биле, чугаалажыр айтырыглары көөр чүрумунун болган алыс ужурун чугаалажыр талазы-биле саналдарны база шугүмүчелдиг сагындырыглары киирер;

Тыва Республиканың Дээди Хуралының сессиязынга Тыва Республиканың Дээди Хуралынга отчёт бээр азы контролюнда турар кандыг-даа органның азы албан-дужаалдыг кижиниң отчёдун азы информациязын дыңнаар дугаймда саналдарны киирер;

Тыва Республиканың Чазаанга, Тыва Республиканың Дээди Хуралының соңгуулаарының, томуйлаарының азы бадылаарының албан-дужаалдыг кижилерге бүзүрел дугайында айтырыгны тургузар;

Россия Федерациязының болган Тыва Республиканың хоойлуларын күрүне болган хөй-ниити органнарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң база организацияларының удуртукчуларын күүседип турарынга хыналдаларны чорударының эргежок чугуланының дугайында, Тыва Республиканың башкарылгазынга хамааржыр кандыг-даа айтырыглар талазы-биле депутат истелгелерни чорудар дугайында саналдарны Тыва Республиканың Дээди Хуралынга болган оон органнарынга киирер;

санал-оналдарга киржир, негеллелерни тургузар, илет-келчилерге, а ол шыкаш хурал даргалакчызынга айтырыглары салыр, харыны негээр болган аңаа үнелелди бээр;

бодунун саналдарының болган бадылаашкынның чылдактарының талазы-биле бадыт-каашкынныг чүве чугаалаар, тайылбырларны бээр;

Тыва Республиканың Дээди Хуралының хоойлуларының болган өске-даа актыларының төлевилелдеринге бижимед эдилгелерни киирер;

хамаатыларның хөй-ниити үжүр-дүзалыг кыйгырыгларын Тыва Республиканың Дээди Хуралының сессияларынга чөвүлээр;

Дээди Хуралдың болган оон органнарының хуралдарының стенограммаларында база протокодларында бодунун чугааларының сөзүглелдери-биле оны парлап үндүрбээнде танывар, а ол шыкаш чугааларының парлап үндүрбес сөзүглелдерни алыр эргелиг.

Санал-оналды соксатканы-биле холбаштыр Дээди Хуралдың сессиязынга Тыва Республиканың Дээди Хуралының санал бербээн депутады бодунун чугаазының сөзүглелин, а ол шыкаш чугаалажыр турар айтырыг талазы-биле бижимед хевирде илергейлеттинген саналдарын болган шугумчелдиг сагындырыгларын даргалакчыга дамчыдар эргелиг.

Чугааның сөзүглелин хуралдың протоколунга киирер болган Тыва Республиканың Дээди Хуралының стенографтыг отчёлунга парлаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының сессиязынга депутаттарның киргеин саналдарны база шугумчелдиг сагындырыглары Дээди Хуралдың хоойлулар төлевилелдерин болган өске-даа актыларын чедир кылып база хүлээп ап турган көөр болган барымдаалаар. Дээди Хуралдың чогуур органы олардан ойталаан таварылгада депутатка барымдаалыг харыны бээр.

Бо чүүлде айыттынган эргелерни боттандырарының чурумун бо Хоойлуну, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Регламентизин, Тыва Республиканың өске-даа хоойлужудулга актыларын ёзугаар доктаадыр.

13 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының хоойлу саналдаар инициатива талазы-биле эргези

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады Тыва Республиканың Дээди Хуралынга хоойлу саналдаар инициатива талазы-биле эргелиг болур. Тыва Республиканың чаа хоойлуларының төлевилелдерин, Тыва Республиканың күштүг болуп турар хоойлуларының өскерилгелериниң дугайында хоойлулар төлевилелдерин Дээди Хуралга көөр кылып киирер хевиге, а ол шыкаш Тыва Республиканың чаа хоойлуларын хүлээп алыр дугайында азы Тыва Республиканың күштүг болуп турар хоойлуларынга өскерилгелер (хоойлужудулга дугайында саналдар) киирер дугайында саналдар хевиринге ол боттанган турун болур.

14 чүүл. Депутат негеллези

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады азы депутаттар болуу болза Дээди Хуралдың Даргазынга, Тыва Республиканың Президентизинге болган Чазаанга, Тыва Республиканың прокурорунга, Тыва Республиканың яамылар, күрүне комитеттериниң болган ведомстволарының удуртукчуларынга, а ол шыкаш Тыва Республиканың девискээриниде тургустунган, Тыва Республиканың башкарылгазынга хамааржыр айтырыглар талазы-биле федерацияга чагырткан будурулгелериниң, албан черлериниң, организацияларының удуртукчуларынга депутат негеллезин Тыва Республиканың Дээди Хуралынга көөр кылдыр киирер эргелиг. Депутат негеллезин бижимел хевир-биле киирер болган Тыва Республиканың Дээди Хуралының сессиязынга чарлап дыңнадыр.

Россия Федерациязының Конституциязын, Тыва Республиканың Конституциязын, Россия Федерациязының хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын, Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырганының болган эргелеп башкарылгазының дээди органнарының хүлээп ап турары доктаалдарын база өске-даа актыларын, Тыва Республиканың Дээди Хуралының, Президентизиниң болган Чазааның хүлээп ап турары доктаалдарын болган өске-даа актыларын, азы хөй-ниити үжүр-дүзалыг өске-даа айтырыглары күрүне органнарының азы албан-дужаалдыг кижилериниң хажыткаанының фактыларынга негелде хамааржып турар болза, Дээди Хурал ону депутат негеллези кылдыр хүлээп көөр.

Дээди Хуралдың шиитпири-биле депутат негеллезин хүн айтырымына киирер. Хүн айтырыында киргеин депутат негеллезиниң талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралы доктаалды хүлээп алыр.

Негелде хамаарышкан күрүне органы азы албан-дужаалдыг кижи үш хонуктан хөй эвес хуусаада аас-биле азы бижимел-биле харыны бээр, ону Дээди Хуралдың сессиязынга чарлап дыңнадыр. Күрүне органының азы албан-дужаалдыг кижиниң негеллезе хаарыызынга үнелелди депутат бээр эргелиг.

Негеллези, аңаа харыны, а ол шыкаш депутат негеллези-биле холбаштыр айтырыглары чугаалажыр көргениниң түңнелериниң талазы-биле Дээди Хуралдың хүлээп алганы доктаалын ыяап-ла парлаар.

15 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының Дээди Хуралдың сессияларынга киргеин саналдарын болган шугумчелдиг сагындырыгларын көөрү

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының Дээди Хуралдың сессиязынга чугааланы саналдарын болган шугумчелдиг сагындырыгларын азы бижимел хевир-биле даргалакчыже дамчыткан саналдарны база шугумчелдиг сагындырыглары Дээди Хуралга, оон органнарынга чугаалажын көөр азы сайгарын көөр кылдыр чогуур күрүне болган хөй-ниити органнарынче база албан-дужаалдыг кижилерже чорудар.

Депутаттарның Дээди Хуралдың сессияларына киргеин саналдарын болган шугумчелдерни чорутканы күрүне болган хөй-ниити органнары, а ол шыкаш албан-дужаалдыг кижилер ай хуусаада орай эвесте оларны чугаалажын көөр болган оон түңнелериниң дугайын депутатка доот, а ол шыкаш Тыва Республиканың Дээди Хуралынга чарлап дыңнадыр хүлээгелиг.

Депутаттарның саналдарын болган шугумчелдиг сагындырыларын чугаалажын көөрүне база боттандырарынга контрольду Дээди Хуралдың органнары боттандырар.

16 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының Тыва Республиканың Дээди Хуралының органнарынга ажыл-чорудулгазы

Дээди Хурал органының составында кирип турар депутат оон хуралдарынга олуржур, саналдарны киирер, көрүп турар айтырыгларны чугаалажырынга болган шиитпирлерни чөвүлээр эргелиг хүлээп алырынга киржир эргелиг. Дээди Хурал органының шиитпири-биле чөпшээрешпээн таварылгада Дээди Хуралдың сессиязынга шиитпирниң төлевилелинге эдилге кылдыр бижимел хевирге бодунун саналын депутат киирип болур. Депутаттың киргеин эдилгезин Дээди Хуралга көөр болган ол талазы-биле бадылаашкынны чорудар.

Дээди Хуралдың шиитпири-биле Дээди Хуралдың депутадын оон ажылынга доктаамал киришпээни дээш Дээди Хурал органының составынга үндүрген түрүн болур.

17 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының Дээди Хуралдың болган оон органнарының саалгаларын күүседиринге киржилгези

Дээди Хуралдың депутады Дээди Хуралдың болган оон органнарының оларның эргежүлээлгелериниге дүүштүр берген даалгаларын күүседир хүлээлгелиг.

Дээди Хуралдың азы оон органнарының даалгазы-биле хоойлуларны күрүне база хөй-ниити органнарының, будурулгелериниң, албан черлериниң болган организацияларының күүседип турарынга хыналдаларга депутат киржир. Ындыг хыналдаларны чорудуп турган, Дээди Хуралдың депутадының негеллези-биле күрүне база хөй-ниити органнары, будурулгелер, албан черлери, организациялар тургустунган айтырыгларны өөренип көөр болган чугаалажыр талазы-биле комиссияларны тургузар. Адаттынган комиссияларның составынга депутаттың айытканы кижилерни база киирер.

Даалгалар күүселдезиниң түңнелериниң дугайын Дээди Хуралдың депутады Тыва Республиканың Дээди Хуралынга азы оон органнарынга чогуур-биле дыңнадыр, а ол шыкаш илереттинген четпестерни чайладыр, хоойлуга дүүшпес шиитпирлерни күш чок болдурар. Россия Федерациязының болган Тыва Республиканың хоойлуларының хажыдыышкынын болдурган. Дээди Хуралдың доктаалдарын күүсетпээн кижилерге харысалга онаар дугайында саналдарны киирер.

18 чүүл. Депутат истелге

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттар болуунун негелдези-биле, оон санын Дээди Хуралдың Регламентизи тодарадыр, а ол шыкаш Тыва Республиканың Дээди Хурал органнарының шиитпири-биле депутат истелгени тургузар.

Бүгү күрүне органнары болган албан-дужаалдыг кижилер истелгени чорударынга эргежок чугула деткимчени көргүзер, айтырыгны боттуу-биле өөренип көөрүнге эргежок чугула санмедээлерни база документилерни шаптыч чокка баар хүлээлгелиглер. Депутат истелгени чорудуп турар депутаттарга тайылбырлар бээриндеи ойталаар эрге кымда-даа чок. Иштики херектер органнарының, баштайгы байысаалганың, баш бурунгаар истелгениң болган административтиг корумчурум үрээшкиннериниң дугайында оларның хыналдазында туруп турар херектер талазы-биле, кеземче болган негелде херектериниң талазы-биле судтун чорудулгалыг ажыл-чорудулгазыныңе холбаарлаашкынны болдурбас.

Истелгениң түңнелериниң талазы-биле барымдаалыг түңнелди үндүрер, ол талазы-биле шиитпирни Тыва Республиканың Дээди Хуралы азы оон органнары чогуур-биле хүлээп алыр.

III эге.
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ ДЕПУТАДЫНЫҢ СОҢГУЛДА ОКРУГУНГА АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫ

19 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының хамаатыларын саналдарын, билдириишкиннерин болган хомудалдарын көөрү

Дээди Хуралдың депутады аңаа киргеин саналдарны, билдириишкиннерни болган хомудалдарны көөр, чогуур органнарың болгаш албан-дужаалдыг кижилерниң оларны шын болгаш чогуур үезинде шиитпирлээр кылдыр хемчеглерни алыр, хамаатыларны хүлээп алыр, хөй-ниити санал-оналын өөренип көөр, тус чериниң бот-башкарылга органнарынче, а херек апарганда — Тыва Республиканың Дээди Хуралынче, өске-даа күрүне болган хөй-ниити органнарынже саналдарны киирер.

Дээди Хуралдың депутадының соңгукчулар хүлээп алышкынынга оон негелдези-биле күрүне база хөй-ниити органнарының, будурулгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының удуртукчулары база өске-даа албан-дужаалдыг кижилер олуржур хүлээлгелиг.

20 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының соңгукчулар мурнунга отчеду

Депутат чылда ийиден эвээш эвес катап бодунун ажылының дугайында, соңгулда мурнунун программазының күүсеттинин турарының дугайында округтун соңгукчуларының мурнунга отчедун бээр хүлээлгелиг.

Соңгукчуларның негелдези-биле Дээди Хуралдың депутады эвлчет чок отчедун бергеи туруп болур. Негелде езугаар эвлчет чок отчет бээрде, үк округтун соңгукчуларының 300-тен эвээш эвес хол үжүүн чыыры эргежок чугула. Бо таварылгада Дээди Хуралдың депутадының эвлчет чок отчедун организастаарынга эргежок чугула хемчеглерни тус чер бот-башкарылга органнары хүлээп алыр, эвлчет чок отчетту эрттиреринге чедир айдан орай эвесте отчетту эрттиреринің үезинің болган эрттирер чериниң дугайында, ону эрттиреринге үндезин болган чылдагаанарының дугайында депутатка дыңнадыр.

21 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга отчеттар болгаш соңгукчулар-биле ужуражыышкыннар эрттиреринге деткимче көргүзери

Отчеттарны болгаш окрутун соңгукчулары-биле ужуражыышкыннар эрттиреринге эргежок байдалдарны Дээди Хуралдың депутадынга хандырар. Оон дилээ-биле тус чериниң бот-башкарылга органнары азы тус чериниң хөй-ниити организациялар органнары, будурулгелер, албан черлериниң, организацияларның администрациязы бажын-балгатты халаска аңылап бээр, депутаттың отчедун, соңгукчулар-биле азы хөй-ниити организациязының кежигүннери-биле оон ужуражыышкыннарын эрттиреринің үезинің база болур чериниң дугайында хамаатыларга чарлап дыңнадыр, депутаттың чалалгазын езугаар ужуражыышкыннарга бодунун төлөлекчилерин киржир кылдыр чорудар, оон-даа өске дузаны көргүзер.

Дээди Хуралдың депутадының негелдезин езугаар күрүне болган хөй-ниити органнары, будурулгелер, албан черлери, организациялар отчет кылырынга болгаш чүве чугаалаарынга аңаа эргежок чугула тайылбыр болгаш медээлер материалдарын бээр.

Тус чериниң эрге-чагырга органнары, хөй-ниити организациялары, массалыг информация чепсектери Дээди Хуралдың депутаттарының отчеттарын чырыдарын хандырар.

IV эге.
ДЕПУТАТ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫНЫҢ КОЛ МАГАДЫЛАЛДАРЫ

22 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының бүрүн эргелери

Бодунун бүрүн эргелерин боттандырар сорулга-биле Дээди Хуралдың депутады болза:

күрүне эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарынга, хөй-ниити организациялар органнарынга хамаатыларның эргежыктарынга хамааржыр кандыг-даа айтырыгларны көөрүп турда, киржир;

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулга актыларының күүселдезин организастаарын контрольдаарынга киржир;

будурулгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның хоойлуларны, хамаатыларның эргелерин болгаш хоойлу езугаар эргежыктарын хажыткан дугайында сан-медээлерни күрүне органнарының, хөй-ниити организацияларының төлөлекчилерин хаара тудуп турган, бодунун хууда инициативазы-биле хынаар;

күрүне болгаш хөй-ниити органнарынче, будурулгелерже, албан черлеринче болгаш организацияларже оларның чорутканы саналдарын, билдириишкиннерин база хомудалдарын көөрүнге контрольду боттандырар, оларны сайгарып көөрүнге бодун хуузунда киржир. Күрүне болгаш хөй-ниити органнарының, будурулгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның албан-дужаалдыг кижилери оон контроль ажыл-чорудулгазынга депутатка дуза көргүзер хүлээлгелиглер;

окрутун соңгукчуларының хуралдарын азы конференцияларын, күш-ажылчы коллективтер болгаш тус чериниң хөй-ниити организацияларының органнары-биле ужуражыышкыннарны чорудар;

депутаттарның янзы-бүрү каттыжыышкыннарының, тус чер бот-башкарылга органнарының, күш-ажылчы коллективтерниң, хамаатыларның чурттап турар чериниң аайы-биле болгаш шериг албанныгларының шериг кезектериниң аайы-биле хуралдарның ажылынга киржир эргелиг.

23 чүүл. Хоойлу саналдаар инициатива талазы-биле эргези боттандырарының магадылалдары

Тыва Республиканың Дээди Хуралының хоойлу саналдаар инициатива талазы-биле эргези:

хоойлу саналдаар инициатива чурумун езугаар киртинген саналды Тыва Республиканың Дээди Хуралының хуралынга ыяап-ла көөрүбиле, дараазында шиитпирлериниң бирээзин хүлээп алыры-биле: хоойлуны хүлээп алыры, чаа хоойлу төлевилелин ажылдап кылыын эгелээр дугайынга шиитпирни хүлээп алыры, саналлаттынган чаа хоойлу төлевилелин чедир ажылдап кылыры-биле Дээди Хуралдың чогуур органнарынче чорудары;

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының киргеин саналдарны, а ол шыкаш хоойлуга бүгү-ле адилгелерни бадылаашкынга албан тургузары-биле магадылаттынар.

24 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының күрүне болган хөй-ниити организацияларынга, будурулгелерге, албан черлериниге, организацияларга баар эргези

Дээди Хуралдың депутады депутат шынзылгазын коргускеш, бүгү күрүне болган хөй-ниити органнарга, будурулгелерге, албан черлериниге, организацияларга, Тыва Республиканың девискээриниде тургустунган оларның кайда чагыртын турарындан, бактаан турар чериниден, чажыт байдалының чурумундан болган өөнү хевирлериниден хамаарылга чокка шериг кезектеринге шаптык чок баар эргелиг. Өске-даа документилерни негээрин, а ол шыкаш депутаттың бодун хычан көөрүн болдурбас.

25 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының албан-дужаалдыг кижилерни соңгаарлаттайн хүлээп алыр эргези

Депутат ажыл-чорудулга айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың девискээриниде Дээди Хуралдың депутады күрүне болган хөй-ниити организацияларының, будурулгелериниң, албан черлериниң база организацияларының удуртукчуларын болгаш албан-дужаалдыг кижилерин, Россия Федерациязының Чепсектиг Куштериниң кол составының кижилерин саат чок хүлээп алыр эргелиг.

26 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының хоойлунун, хамаатыларның эргелериниң, хосталгаларының болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарының хажыдыышкынын чайладырын негээр, а эргежок таварылгаларда — хажыдыышкынны соксадыр дугайында негеллени чогуур органнарга болгаш албан-дужаалдыг кижилерге киирер эргелиг. Хажыдыышкынның фактызын депутаттың азы оон негелдези-биле чогуур эрге-хоойлу камгалаар органның төлөлекчизи-биле тургуска протоколга демдеглеп болур.

Дээди Хуралдың депутадының негелдези хамааржыр күрүне болган хөй-ниити органнарының, будурулгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының албан-дужаалдыг кижилери хажыдыышкынны чайладыр талазы-биле, а эргежок чугула апарганда—ол дугайын дараазында дыңнадын турары-биле бурулуг кижилерге харысалга онаар талазы-биле хемчеглерни саат чок хүлээп алыр хүлээлгелиглер.

27 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының информация алырыңа болган тарадырынга эргези

Тыва Республиканың Дээди Хуралы депутатты Тыва Республиканың Дээди Хуралының документилери, а ол шыкаш Чазак болгаш өске-даа күрүне база хөй-ниити органнарының тускай таратканы информация болгаш тайылбыр материалдары-биле хандырар.

Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылгазының органнары, күрүне болгаш хөй-ниити органнары, будурулгелер, албан черлери болгаш организациялар, а ол шыкаш албан-дужаалдыг кижилер Дээди Хуралдың депутады дилээнде, депутаттың ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле специалистериниң консультациялары-биле хандырар, оларның чажыт болгаш чажыт эвезиниң хире-чергези хамаан чокка эргежок чугула медээни болгаш документилерни бээр.

Күрүне, шериг, албан азы коммерция-даа талазы-биле чажыт бооп турар медээлерни Дээди Хуралдың депутады боду Тыва Республиканың Дээди Хуралын дамчыштыр алыр.

Депутаттың ажыл-чорудулгазын хандырары-биле оон негеллезин ёзугаар Тыва Республиканың девискээриниде турар күрүне болгаш хөй-ниити органнары, будурулгелер, албан черлери болгаш организациялар боттарының эргезинде турар хоолгалаар-көөделер болгаш саналга техниказын депутатка бээр.

Дээди Хуралдың депутады бодунун депутат ажыл-чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле массалыг информациның бүгү чепсектеринге мурнай сөс алыр эргелиг.

Дээди Хуралдың депутадының чугаалары, отчёттары, депутаттарының, а ол шыкаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының болгаш оон органнарының ажыл-чорудулгазының дугайында киргеин материалдары оон негеллезин ёзугаар депутат-биле дугурушкан хуусаа иштинде, ыначаза-даа дилег соонда 7 хонуктан орай эвес үеде парлаттынар азы дамчыттынар ужурлут.

Депутаттың киргеин материалдарын оон чөпшээрели чокка редакторлап эдерии болдурбас.

28 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга юридиктиг дуза чедирери

Республиканың тус чер бот-башкарылга органнары, будурулгелери, албан черлери, өөредилге черлери, корумчурум камгалаар органнары, оон депутат ажыл-чорудулгазының үезинде тургустунган эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле дузаны аңаа көргүзер.

29 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының дилеглерни чугаалажып көөр талазы-биле албан-дужаалдыг кижилериниң хүлээлгелери

Тыва Республиканың девискээриниде турар күрүне болган хөй-ниити органнары, будурулгелер, албан черлери болгаш организациялар, а ол шыкаш оларның албан-дужаалдыг кижилери оларга Дээди Хуралдың депутады бодунун ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан айтырыглар тургускада, депутатка харынны бээр азы оларның дилээн документилерни азы медээлерни соңгаарладышкын чокка бээр.

30 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының ат-алдарын, төлептиг чорудун болгаш бодун камгалаары

Депутаттың хүлээлгелерин күүседиринге шаптыктаар азы кандыг-бир кижиниң эргежыңга таарыштыр шиитпирлер хүлээп алырын чедип алыр сорулга-биле депутатка, оон ат-бүлезиниң кежигүннеринге ужур-дүрүмге таарышпас салдар-халдавыр чедирер, Дээди Хуралдың депутадын хейнүң мурнунга дорамчылаары, а ол шыкаш оон албан ужурунда депутат хүлээлгелерин күүседип турар үеде оон бодун дорамчылаары, а оон-биле бир дөмей депутатка хамаарыштыр хопмеге тарадыры азы оон депутат ажыл-чорудулгазының дугайында шын эвес хевирлиг информацияларны тарадыры хоойлуда доктаатканы харысалгага онаштырар.

31 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга дээп болбазы

Тыва Республиканың Дээди Хуралының чөпшээрели чокка Дээди Хуралдың депутадын Тыва Республиканың Дээди Хуралының чөпшээрели чокка кеземче харысалгазынга кирген, тудуп хоругдаан азы административтиг хемчеглерни суд чуруму-биле онаган турун болбас.

Дээди Хуралдың депутадынга хамаарыштыр кеземче хереэн, а ол шыкаш ол дээш суд чуруму-биле харысалга онаар административтиг корум-чурум үрээнинің дугайында херекти үүгле Тыва Республиканың прокурору Тыва Республиканың Дээди Хуралының чөпшээрели-биле оттурган турун болур.

Дээди Хуралдың депутадын кыйгыртып келдиреринге болгаш оон-даа өске кандыг-бир хевир-биле тударын болгаш хостуг чорудун кызыгаарлаарын, а ол шыкаш оон хуузунда эт-херекселдерин, чүүгүн, оон хуузунда болган ажыглап-даа турар транспортун, чурттап турары болгаш албан-даа бажың-балгадын хынап көөрүн, үжээрин, хавырарын болгаш тудуп хураарын болдурбас.

Депутаттың дээп болбас чорудунга оон чагаа-бижиктерин, депутаттың ажыглап турары харылзаа чепсек-херекселдери, а ол шыкаш депутатка хамааржыр документилер база хамааржыр.

Оон депутат ажыл-чорудулгазының үезинде хоойлудурумну үрээни дээш Дээди Хуралдың депутадынга оон бүрүн эргелериниң хуусаазының төнгениниң соонда бурулдадышкын онаарда, харысалгага кирерде болгаш

(Төчүзү 3-кү арында).

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының эрге байдалының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Төнчүзү. Эгезин 2-ги арында).

өске-даа истелге хемчеглери алырда чүгле Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга хамаарыштыр бо Хоойлуда көрдүнген чурумбиле кылган туруп болур.

32 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга харысалга онаарынга чөпшээрелди алыр чуруму

Дээди Хуралдың депутадынга хамаарыштыр кеземче херээн оттурарынга, ону кеземче харысалгазынга киирерде, тудуп хоруглаарда азы суд чуруму-биле административтиг хемчеглер алырда, Тыва Республиканың прокуроруу кеземче херээ оттурарының азы административтиг хемчег алырының, депутатка буруу онаарының, тудуп хоруглаарынга чөпшээрел бээринің мурнунда Тыва Республиканың Дээди Хуралынга дилег киирер.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы дилегни бир ай хуусаадан орай эвес үе иштинде чугаалажып көөр.

Эргежок чугула апарганда, прокурордан немелде материалдарны негээн туруп болур. Айтырыгны чугаалажып көөрүнге дилегде айыткан Дээди Хуралдың депутады киржир эргелиг.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы барымдааларга үндезилээн шинтпирни хүлээп алыр болгаш үш хонук хуусаа иштинде ол дугайын прокурорга дыңнадыр.

Дээди Хуралга дилег киирген прокурор херек талазыбиле сайгарылга доозулган хүнден эгелээш, үш хонук хуусаа иштинде истелгениң азы херекти көргениң түңнелдериниң дугайын Дээди Хуралга дыңнадыр хүлээлгелиг.

33 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының херечи өчүүнден ойталаар эргези

Депутаттың хүлээлгелерин күүседип турары-биле холбаштыр аңаа билдингир апарган байдалдар дугайында негелде азы кеземче херектериниң талазы-биле херечи өчүктерин бээринден Дээди Хуралдың депутады ойталап болур эргелиг.

34 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадын шериг хүлээлгелерин күүседиринден хостаары.

Дээди Хуралдың депутадын ооң бүрүн эргелериниң хуусаазының үезинде шуут шериг албанынга, өөредилге болгаш хыналда-даа чыылдаларынга Тыва Республиканың Дээди Хуралының чөпшээрели-биле келдирип болур.

35 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадын Тыва Республиканың Дээди Хуралынга азы ооң органнарынга доктаамал үндезинге депутат ажыл-чорудулгазын кылып турарының үезинде бүдүрүлге азы албан-хүлээлгелериниң хостаары.

Доктаамал үндезинге Тыва Республиканың Дээди Хуралынга азы ооң органнарынга депутат ажыл-чорудулгазын кылып турарының үезинде Дээди Хуралдың депутадын бүдүрүлге азы албан хүлээлгелерин күүседириниң бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының баштаар черлери депутаттың бижимел билдиришкинин ёзугаар ооң айыткан хуусаада ажылдан үндүрбейн хостаар. Аңда ол күш-ажылчы коллективтиң кежигүү болур эрге артар.

Дээди Хуралдың депутадын доктаамал үндезин-биле Дээди Хуралга азы ооң органнарынга депутаттың ажыл-чорудулгазын боттандырарының үезинде ооң бодунуң күзээнин ёзугаар Дээди Хуралда ажылче шилчээни-биле холбаштыр мурнунда ажылдан азы албан эрттирип турган черинден үндүрген туруп болур.

36 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының күш-ажылчы эргелериниң, шериг албанныгларының болгаш албан эрттирери уставтар болгаш дүрümнер-биле көрдүнген хамаатыларның өске-даа кезектериниң санындан депутаттың эргелериниң магадылалдары

Дээди Хуралдың депутадын бодунуң бүрүн эргелериниң үезинде, а ол ышкаш ындыг эргелериниң доозулганының соонда бир чылдың иштинде Тыва Республиканың Дээди Хуралының чөпшээрели чокка администрацияның туразы-биле бүдүрүлгеден, албан черинден азы организациядан үндүрген, кооперативтен, өөредилге черинден үндүрген азы сагылга-чурум хемчээниң талазы-биле эвээш төлевирлиг ажылче шилчиткен түрүп болбас. Өске таварылгаларда ону депутаттың бодунуң чөпшээрели-биле ескээр шилчидип болгаш чорудуп болур.

Дээди Хуралдың шериг албанныгларының болгаш албан эрттирери уставтар болгаш дүрümнер өзугаар бооп турар хамаатыларның өске-даа кезектериниң иштинден депутады бодунуң бүрүн эргелериниң үезинде, а ол ышкаш ындыг эргелериниң төнгениниң соонда бир чыл иштинде Дээди Хуралдың чөпшээрели чокка командылал черииниң азы администрацияның туразы-биле албан эрттиринден үндүркен, албан-хүлээлгеэинден азы шериг адын кудылаттырган, шериг адын дүжүркен, а ол ышкаш ооң чөпшээрели чокка албан талазы-биле ескээр чоруткан туруп болбас. Айыттынган үениң иштинде эвлечлиг офицер азы эвлеп турар албан-дужаалын өзугаар офицериниң-биле дең тускай атты аңаа тыпсыйын озалдаткан түрүп болбас.

Дээди Хуралга азы ооң органнарынга доктаамал үндезин-биле депутат ажыл-чорудулгазының үезинде бүдүрүлге болгаш албан-хүлээлгелерин хостаткан азы мурнунда ажылдан (албан эрттирип) турган черинден үндүрген азы өөредилге черинден үндүр санаан Дээди Хурал депутадынга хуусаа доозулганының соонда мурнунда турган ажылын (албан-дужаалын) бээр, а ол чок болза — ол-ла бүдүрүлгеге азы ооң чөпшээрешкенин өзугаар өске-даа бүдүрүлгеге, албан черинге, организацияга ооң өске бир дөмей ажылды (албан-дужаалды) бээр.

Шериг албанныгларының болгаш албан эрттирери уставтар болгаш дүрümнер өзугаар бооп турар хамаатыларның өске-даа кезектериниң санындан болгаш шуут шериг азы өске-даа албан эрттирер черлериниң Тыва Республиканың Дээди Хуралының азы доктаамал үндезин-биле ооң органнарынга депутаттың бүрүн эргелериң боттандырып чорудар үе иштинде арттырган. Дээди Хуралче чоруткан Дээди Хуралдың депутадын хостаттырган (командировкалаттырган) ажылдың хуусаазының төнгениниң соонда мурнунда эвлеп турган албан-дужаалы-биле азы ооң чөпшээрелин өзугаар ооң-биле дең азы улуг-даа албан-дужаалга албан эрттиреринде үргүлчүлээри-биле чогуур министерстволар болгаш ведомстволарның эргежиче чорудар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралынга азы ооң органнарынга доктаамал үндезин-биле депутаттың бодунуң депутат бүрүн эргелерин күүседип турган үезин ажылдың (албан эрттиреринин) ниити болгаш үзүктелишкин чок стажынга; мергежилиниң талазы-биле ажыл (албан эрттиреринин) стажынга; ажыл төлевириңге (албан-дужаал шалынынга) хүү немелдезин (ооң иштинде климат коэффициентилериниң немелдерин) доктаадыр эргени берип турар ажыл (албан эрттирер) стажынга, хөй чылдарда ажылдааны дээш (чогуур будүрүлгеге мергежилин ёзугаар ажыл стажы дээш) хүү немелдерин доктаадыр болгаш чангыс удаа акша дуалам-чызын алыр, будүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның чыл иштинде ажылының түңнелдериниң талазы-биле акша дуалам-чызын алыр эргени берип турар ажыл стажынга, а ол ышкаш бир эвес депутат Тыва Республиканың Дээди Хуралынга доктаамал үндезин-биле депутат ажыл-чорудулгазын боттандырарынче шилчип киирер үеде ол чиигелдениң көрдүнген черинге албан-дужаалга туруп, профессиязын өзугаар ажылдан (албан эрттирип) турган болза чиигелдериг негелделер-биле болгаш чиигелдериг хемчээлгерге пенсия тыпсыр эргени берип турар ажыл стажынга киирер саналр.

Шериг албанныгларының болгаш албан эрттирери уставтар болгаш дүрümнер-биле чоруп турар, доктаамал үндезин-биле Дээди Хуралга болгаш ооң органнарынга депутат ажыл-чорудулгазын кылыының үезинде шуут шериг албанынга азы өске-даа албан эрттирери-биле арттырбышаан, Дээди Хуралче командировкалаттырган чоруткан хамаатыларның өске-даа кезектериниң санындан Дээди Хурал депутадынга болгаш ооң өг-бүлезиниге шериг албанныгларга болгаш шериг албанын шуут эрттирип турар хамаатыларының өске-даа категорияларынга болгаш оларның өг-бүлелериниге күштүг бооп турар хоойлужудулгада көрдүнген эргелер, чиигелдер болгаш артыкшылдыг түүлдер хевээр артар.

Депутаттың эвлеп ажылдап турары албан-дужаалга катаптап ажылдаары-биле хүлээп алган ажылдакчы-биле доктаамал үндезиниге Хуралга азы ооң органнарынга депутаттың бодунуң бүрүн эргелерин күүседип турарының үезиниге хуусаалыг күш-ажыл кереэзин чарар. Ындыг ажылдакчы-биле күш-ажыл кереэзин депутаттың мурнунда ажылынга дедир ээп келир хүнүнден эгелээш, күш чок болдурар.

37 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының бүрүн эргелерин боттандырарынга материалсан-хөө негелдерин хандырары.

Дээди Хуралдың депутадынга ажыл төлевирин Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаатканы чүрүм болгаш хемчээлдерге бээр. Ол ажылдан (албан эрттирип) турар черинден ажыл төлевири хевээр артпас.

Доктаамал үндезинге Дээди Хуралга азы ооң органнарынга депутаттың ажыл-чорудулгазын боттандырып чорудар үе иштинде шуут шериг албанынга азы өске-даа албанга арттырган шериг албанныгларның болгаш албан эрттирери уставтарны болгаш дүрümнерни ёзугаар чоруп турар. Тыва Республиканың Дээди Хуралынче командировкалаттырып чоруткан хамаатыларның өске-даа категорияларының иштинден Дээди Хуралдың депутадынга ол үе иштинде ажыл төлевирин Россия Федерациясының хоойлужудулгазында көрдүнген чүрүм-биле төлеп бээр.

38 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга албан оран-савазын бээри.

Соңгулда округунуң девискээринде турар тус чер чагыргазы Дээди Хуралдың депутадының аңаа айтырыг тургусканы хүнүнден эгелээш, ийи айның иштинде мебель, харылзаа чепсектери болгаш оргтехника-биле дериттинген ацгы бажың-балгатты ооң депутат ажыл-чорудулгазын боттандырып чорудары-биле бээр болгаш ооң чүүлдүн ажылдан турар черлериге телефонар тургузарын организастаар.

39 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының харылзаа чепсектери ажыглаары

Дээди Хуралдың депутады бодунуң депутат бүрүн эргелерин боттандырып чорудары-биле холбашкан бүгү айтырыглар талазы-биле Тыва Республиканың девискээринде турар күрүне болгаш хөй-ниити органнарында, будүрүлгелерде, албан черлеринде, организацияларда бар харылзааның бүгү хевирлерин ажыглаар эргелиг. Дээди Хуралдың депутады харылзааны эвлчег чокка алырының эргезин ажыглаар.

Депутаттың почта болгаш телеграф-биле чорудар үүлдериниң бүгү хевирлерин чазак разряды-биле дамчыдар (чорудар), болбаазырадыр болгаш чедирер.

Почта болгаш телеграф-биле харылзааларны, аалчылар бажыңнарындан болгаш бажың телефоннары-биле чугаалажыышкыннарны депутаттар боттары төлөөр.

40 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының халас чоруур эргези

Дээди Хурал депутады Тыва Республиканың девискээринге харылзааның бүгүле иштики агаар, автомобиль, суг оруктарынга болгаш хоорайның пассажир транспортунун бүгү хевирлеринге, таксиден ацгыа халас чоруур эргелиг, а ол ышкаш чоруур документилерни эвлчег чокка алырының эргезин эдилээр. Ындыг эргелер бирги бөлүктүң инвалиди-депутатты үдеп чоруур кижиге база хамаарыштыр.

Дээди Хуралдың депутадының шынзылгазын көргүзерге, хем вокзалдарының билет кассалары (хонук мурнунда болгаш баш удур садарының-даа), хамааты ужар чүүлдүн азы аэропорттарның агентстволары, бүгү хевирлерниң сугноларында, самолёттуң азы вертолёттуң салонунда олуттарны депутатка эвчег чок бээр хүлээлгелиг. Дээди Хуралдың сессиязынче депутаттың баарда самолётка азы вертолётка ойлар билеттерни ужуп чоруптарының мурнунда ийи шактан орай эвес, өске таварылгаларда — бир хозуктан орай эвес бээр.

Депутат хоорайлар аразының, а ол ышкаш хоорай чоогунун оруктарының билеттерни олуттун дугаарын айтып салар автобуставга автовокзалдарның, автостанциялардың, транспорт-экспедиция агентстволарының кассаларындан азы автобуска олуртуп турда, дорт алыр халас билетти ёзугаар чоруур.

Дээди Хуралдың депутады хоорайның автотранспортунун бүгү хевирлеринге (таксиден ангыа) депутаттың шынзылгазы-биле халас чоруур.

Депутат транспорт хевири бүрүзүнде күштүг бооп турар нормаларны ёзугаар чүүмү халас ап чоруур эргелиг. Тыва Республиканың девискээринде тус чер бот-башкарылгазының органнары, будүрүлгелер, албан черлери, организациялар депутатка ооң чагыыр ёзугаар депутаттың хүлээлгелерин күүселир үеде чоруур автотранспортту бээр хүлээлгелиг.

Депутаттың ажыл-чорудулгазынга хуузунда автотранспортту ажыглаг турар Дээди Хурал депутадынга Дээди Хуралдың доктаатканы чурум болгаш хемчээлдер-биле ону ажыглаар талазы-биле чарыгдалдарны эгидер.

41 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының гостиницаларга ээлчег чок чурттаар эргези

Тыва Республиканың девискээринде турар гостиницаларның баштаар черлери Дээди Хуралдың депутадынга телефоннуг ангы номерни бир шак иштинде бээр хүлээлгелиг. Гостиницаларга ээлчег чок чурттаарының эргези бирги бөлүктүң инвалиди-депутатты үдеп чоруур кижиге база хамаарыштыр.

42 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарынга шөлээлер

Дээди Хуралдың депутадынга 36 ажыл хүнү үргүлчүлелдиг чыл санының төлевирлиг шөлээзин тыпсыр.

Дээди Хуралдың депутадынга шөлээзин Тыва Республиканың Дээди Хуралы депутаттың бижимел билдиришкининге үндезилеп, ооң-биле кады шөлээни каш кезекке чарган хуусаазында тыпсыр.

Шөлээзин төлөөриниң чурумун Тыва Республиканың Дээди Хуралы доктаадыр.

43 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга албанның чурттаар черге шөлүн бээр.

Дээди Хуралдың Кызыл хоорайда доктаамал чурттаар чери чок депутадынга ёзугаар ийи ай иштинде өг-бүлезиниң кежигүннери-биле кады чурттаар албанның түр када чуртталга шөлүн бээр.

Депутаттың болгаш ооң өг-бүлезиниң эвлеп турар доктаамал чурттап турар чериндe чуртталга шөлүн ол үе иштинде бронлаар.

V эге.

БО ХООЙЛУНУҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИН КҮҮСЕТПЭЭНИ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА

45 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының дүрүм ёзугаар негелдерин күүсетпээни дээш харысалга

Күрүне болгаш хөй-ниити органнарының, будүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организациялардың албан-дужаалдыг кижилериниң болгаш өске-даа кижилериниң Дээди Хурал депутадының хоойлу ёзугаар негелдериниң, а ол ышкаш бир эвес кеземче үүлгединиң демдектери чок болза, бо Хоойлуда доктаатты нган хуусаалары сагыыган болза, суд чуруму-биле ажыл төлевириниң эн эвээш хемчээлдериниң бештен чээрби чедир ажыл төлевириниң хемчээлдериниң торгаалдар хевирлиг административтиг харысалгага онаар.

46 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга, ооң өг-бүлезиниң кежигүннеринге болгаш төрелдеринге салдар халдатканы дээш харысалга

Дээди Хуралдың депутадынга, ооң өг-бүлезиниң кежигүннеринге болгаш төрелдеринге ооң депутат ажыл-чорудулгазын күүседиринге шаптыктаар азы кандыг-бир кижиниң эрге-ажыынга таарыштыр шинтпирлерни хүлээп алырын чедип алыр соруга-биле салдар чедиргени дээш кеземчете таваржыр үүлгедилер демдектери чок болза, суд чуруму-биле онаары эн эвээш ажыл төлевириниң хемчээлдериниң бештен чээрби чедир хемчээлдериниң торгаалдар хевирлиг административтиг харысалга онаар.

47 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының алдар-адынга болгаш төлептиг чоруунга семээшкин дээш харысалга

Дээди Хуралдың депутадын хөйүүн муруунга дорамчылааны, а ол ышкаш ооң депутат албан-хүлээлгелерин күүседип турганының үезинде ооң бодун дорамчылааны, а ооң-биле бир дөмей депутатты нүүлдеп хоптааны азы ооң депутат ажыл-чорудулгазының дугайында хажыдыышкынныг хевирлиг мелээлерни нептереткени дээш кеземче харысалгазы онаар.

48 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының дээп болбас эргезин үрээни дээш харысалга

Бо Хоойлунуң депутаттың эргезинге дээп болбазының айтырыгларын тодаратканы үүлдерин үрээн чорук дээш кеземче харысалгазын онаар.

49 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының күш-ажылчы эргелериниң, шериг албанныгларның болгаш албан эрттирери уставтар болгаш дүрümнер-биле чоруп турар хамаатыларның өске-даа категорияларының иштинден депутаттың эргелериниң магадылалдарын үрээни дээш харысалга.

Будүрүлгелериниң, албан черлериниң, организациялардың албан-дужаалдыг кижилери депутаттың күш-ажылчы эргелериниң, шериг албанныгларның болгаш албан эрттирери уставтар болгаш дүрümнер-биле башкартының турар хамаатыларның категорияларының иштинден депутаттың эргелерин үрээни, а ол ышкаш оларның депутат бүрүн эргелериниң доозулганының соонда ол кижилериниң бо Хоойлуда айыттынган эргелерин үрээни дээш бир эвес кеземче хөделиишкиннериниң демдектери чок болза, суд чуруму-биле ажыл төлевириниң эн эвээш хемчээлдериниң бештен чээрби чедир хемчээлдериниң торгаар хевирлиг административтиг харысалганы онаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
1993 чылдың октябрь 22.
№ 556.

Тайылбырлакчының булуну

ОКТЯБРЬ БОЛУУШКУННАРЫ БОЛГАШ ДАШТЫКЫ ЧУРТТАР

Россияда эрге-чагырганың ийи адырының маргыжып, месилдежип келгениниң түңнели — хан төгүүшкүнү, парламентиниң бажынын — Ак бажынны атакалааны болган. Бо дээрге дорту-биле чугаалаарга, Россияның төөгүзүниге чамдыктарны магадаткан, өөрткен, а өске таланы мунгаткан, мурнунда туруп көрбээн болуушкун-дур. «Ханныг улуг-хүн» азы «ханныг октябрь» деп ам бизи адаттына берген бо коргунчуг болуушкунну чүгле Россияда, мурнунда эвилелдешкен республикалар дең адап турганывыс, ам үүк башка барган бот-догуннаан күрүнелер эвес, харын даштыкы капиталистиг чурттарда, өскээр чугаалаарга, ёзуулуг демократтыг деп адай бергенивис чурттарда ийи ангы көрүп, сайгарып турар. Ындыг болуру чөп, чүге дизе, АКШ-та, Францияда, Чехияда, Кыдатта, Кубада-даа хоталга, демократия деп үүлдерни ийи ангы көрүп, бодап, сагып чоруур улус-тар, партиялаар, бөлүктер, өскээшкиннер бар болгай. Бөдүүү-биле чугаалаарга. Россияның Президентизи Б. Ельцин дээш черге чедир мөгеерлер, аңаа чүдүүрлер, а оларнын-биле чергелештир ону каргаар, бактаар-даа улус эдилерик.

Бо талазы-биле чамдык фактыларны бөгүн номчукчуларга таныштырар бодайдыр бис. Ооң бир чылдагааны болза, сөөлгү үеде бистиң номчукчулар Россияга октябрь 3-4-те база ооң соонда-даа болуушкуннарны даштыкыда чүү деп көрүп турарыл дээр дугайында айтырыгларны сонуургаан чагаа-бижиктер кээп турар апарган. Ол черле чөп. Шынап-ла, даштыкы чурттарның аңаа болушканының, болушаанының кандыг-кандыг фактылары барыл?

Бистиң парлалгавыстан, радио, телевидениеден алган көөрге, Россияның Президентизиниң сентябрь сөөлүүреди октябрь эгезинде алган хемчеглерин ёзулуг дидим чорук, демократияны бадыткаары, экономиктиг реформаны боттандырары дээш шинтпирлиг базымнар деп санап турар. Даштыкы база бистиң-даа массалыг информация аймаының бадыткап турары болза, Борис Ельцинни АКШ-тың президентизи Б. Клинтон, Германияның канцлери Гельмут Коль, Англияның премьер-министри Джон Мейджор болгаш өскелер-даа дыка-ла өөрүп деткээн, эр-хей деп мактаан. Олар харын, Б. Ельцин-биле телефон дамчыштыр чугаалажып, Россияда байдалды сонгуулган, бистиң президентистиң дидим чоруун «холбудуз»-биле бадылап, дуза өөдүрүп аазап турганнар. Ынчалза-даа ийи талының сегиржип алышкынчары эгелээн баштайгы үеде ол аазашкынар арай дынналбайн турганын база айтып каалы. Президентиниң талалакчылары чая база бээрге. Францияның сан-хөө министри Николя Саркози Россияга улуг деткимче дузаны дораан көргүзер херек дээн.

Капиталистиг чурттар боттарының өжээнниг дайзыны— Совет Эвилели чаңгыс бооаа этпээнде чылча шаптыган болганда, ооң онкуга арткан эн кол күш — Россияны капиталистиг оруктче дедир киирер деп ыдыктыг соруглары салгаш, ону боттандыып эгелээн күштерге шаптыктаан оппозицияга, амгы демократтарның «кызыл-хүрен» деп адап түрары күштерни чылча шаварынга чүрээнин ханыгыдан болчуу даштыкы демократтарга албан болбайн аан. Ынчалза-даа демократия — улусчу эрге-чагырга дээн сөстерге, ооң үткызыга байдал АКШ-та, бисте-даа таваржыр бе ынчаш? АКШ-тың хөй шерии нчуургап, бистиң президентистиң дидим чоруун «холбудуз»-биле бадылап, дуза өөдүрүп аазап турганнар. Ынчалза-даа ийи талының сегиржип алышкынчары эгелээн баштайгы үеде ол аазашкынар арай дынналбайн турганын база айтып каалы. Президентиниң талалакчылары чая база бээрге. Францияның сан-хөө министри Николя Саркози Россияга улуг деткимче дузаны дораан көргүзер херек дээн.

Капиталистиг чурттар боттарының өжээнниг дайзыны— Совет Эвилели чаңгыс бооаа этпээнде чылча шаптыган болганда, ооң онкуга арткан эн кол күш — Россияны капиталистиг оруктче дедир киирер деп ыдыктыг соруглары салгаш, ону боттандыып эгелээн күштерге шаптыктаан оппозицияга, амгы демократтарның «кызыл-хүрен» деп адап түрары күштерни чылча шаварынга чүрээнин ханыгыдан болчуу даштыкы демократтарга албан болбайн аан. Ынчалза-даа демократия — улусчу эрге-чагырга дээн сөстерге, ооң үткызыга байдал АКШ-та, бисте-даа таваржыр бе ынчаш? АКШ-тың хөй шерии өскеге чагдынып алгаш, Америкадан талыгырда Сомалиде чеде берген, ында кыргыннарны, бичии чаштарны, херээжен чонну кыргып-хыдып турары демократия ол бе? «Делегейге чаа корум-чурум» деп тезисти чарлап алгаш, АКШ ам суглук чокка чаннап турары ол эвес бе, кай? Аңаа удур сөглээр сөс чок, удурланыр күш чок-тур!

Москвага октябрь болуушкуннарының үезинде американнарның кылган бир мындыг эки үүлү бар: Си-эн-эн деп америк бюро Москвага болуушкуннарны чырыдарыбиле бир шакта-ла 5 катап эфирже үүп, дамчыдылгаларны организастаар турган. Аңаа чүгле президентиниң талалакчыларын эвес, а оппозицияның улузун база чалап, дамчыдылгаларга киириштирип турлу. Чижээ, Рупкой биле Хасбулатовтуң сорукчулары В. Анилов, Т. Корягина, Ю. Воронин, А. Злобин база Конституция солунун даргазы В. Зорькин, Президентиниң талалакчыларындан В. Костиков, Л. Рюриков, А. Илларионов болгаш өскелер-даа киришкен. Шак ындыг өөгүүр чорчуу дээш америк журналистерни мактаар ужурлуг бис. Чүгле чаңгыс талалаары канчаа-даа таарышпас, а бистиң Россияның журналистери ындыг турлу.

Амгы үеде делегей харылзааларында өске чурттарның иштики хереэзге киришпес деп шуут-ла чарлап, ол дугайын дыка хөй күүнелер, харын делегейниң бүгү чурттары, боттарының үндезин хоойлуларында безин бижигилеп алган хирезинде, шыдашпас, бола киржи берген турарын сөөлгү үеде база мурнунда-даа дыка-ла көрүп келдивис. Октябрь болуушкуннарының иштүлүк үезинде Швеция Чөөн Европа чурттарының экономика институдунуң директору Андерс Ослунд деп кижи мынча дээн: «Президент Ельцин бодунуң шериглериниге Ак бажынны эжелеп алырын чөпшээрээр, Рупкойну тудуп хоруглаар ужурлуг...» Бо сөстериниң үтказын бодап көрээлиңер. Ол дээргиге кым ындыг эргени бергенил? А Ельциниң Россияда бодунуң талалакчыларындан аңаа ындыг сүме киирген болза өске херек.

Финляндияның Даштыкы херектер яамызының төлөөзүниң мындыг мелеглелин кичээнгейге ап көрээлиңер: «Москвада болуп турар болуушкуннар» «онзагай дувуренчигдир». ынчалза-даа Россия-биле 1270 км. узун дурттуг кызыгаарывыста Финляндияның шериин бүрүн дайынчы байдалда киирбээн бис». Бо чүү дээни ол? Байдал бергедей бээр болза, ол шерит Россияже шургүн кирер дээни ол бе, азы Россиядан дезип үнерлерге шаптыктаар бис деп турганы ол бе? Россия боду чаданып турган, Финляндияже халдаар деп турган эвес.

Октябрьда Москвага болуушкуннарны иштизи-биле летке-эн харыа. ынчалза-даа Б. Ельцин Конституцияны үрээн, кижиниң эргезинге халдаан дээр дугайын даштыкы чурттар медерел билтеш, чамдыктары ону ажыы-биле чарлаан. Бир анчыг үүл болза, демократияны быжыглаар дээн Россияның президентиэ чүгле ындыг арганы ажыглаан оппозицияны күш-биле чылча базар ужурга таварышкан деп, ону агартып турар. Болуушкун ынчаныг аргазын Б. Ельцин Токиога чораан үеэ-зинде парлалга конференциязынга база тайылбырлап олуп гаанын номчукчулар телевидениеден көргеп.

АКШ-тың күүрүне секретарыы У. Кристофер эгезинде-ле Россияга хан төгүүшкүнү болгаш бээрийде деп ажык сагышсырап сагындырган. Ооң ындыг каразааны херек кырында шын болган. Б. Ельцинни ол кыйгырып, сагындырып турган болдур ийин. Москвага хан төгүүшкүнүнүң соон дарый Барыын талакы чурттарда ийи ангы көрүш, туруш тыптып келгенин АКШ-та «Ерисчен сайенс монитор» солун бижээн. Эң ылангыя октябрь 4-те болуушкун 1991 чылдың августа болуушкуннуң түннел кезээ болган болгаш аажок улуг чогумчалыг чоруктуг, экономиканы чурумчуларының үези эгелээн деп, чамдыктар санап турарын, а ийнги болук болза, ыштан, чалбыштан карарын калган Ак бажың хамааты дайынче орукче бадтайгы базым болур деп санап турарын ол солун айыткан.

Германияның «Зюддойче пайтунг» солуннун бижээнин номчуулуңар: «Москвага национал-коммунисчи үймээнин чылча шапканы, бир талазында, Ельциниң туружун быжыглаар, өске талазында— аңаа чамдык иштики политиктиг ырыыдаашкынныны тургузар. Борис Ельцин дыш алган-на харын, ынчалза-даа эн-не чиды дизе ноябрьга чедир. Кыш эгелээри билек, чуртка амдыралдың байдалы улам бакшаан, орус улус, төнчү чок аазаашкынардан могап шылаан чоя аңаа яа негелде салыр. Үнер эргежок байдалда «саттынып ап турганы» капиталын ол шуутузуни чарыпкан. Парламентиниң тарады сывырыпкаш, ол мурнунда бурууузуни чая каптап турганы сөөлгү «өшкүзүни өзеп алган».

«Немецкая волна» деп солун биске декабрьда болур сонгулдаларга хамаарыштыр: «бир эвес буза шаптырган иштиледдиң национал-коммунистиг келээ ам чаа парламентке кирбес чүве болза. Россияның демократияже ооруунга парламентиден дашкаар улам күштүг оппозиция турун кээп болур» дээн.

Гонгонгуда «Эйшаунк» деп сеткүүлде мындыг одуруглар бар: «Олар (Барыын таланың чурттары) ийи чыл дургузунда ооң (Ельциниң дээри ол) чорудун келгени угланыышкынынче ону ыдалап келгенер. Ынчангаш Россияда бөгүнгү сандараашкын болгаш качыгдаашкын дээш бурууунун чамдыызын олар база чүктээр ужурлуг. Ельцин демократияже болгаш капитализмче дүрген маршка хамаарыштыр оларның бак сүмелерин дыннаарын соксадыр ужурлуг».

Б. Ельциниң амгы тиилелгези кедизи барын ооң атаалдарынга бак болур боор дээрзин Сингапурнун «Стрейст таймс» солуну бижээн. Москвага ханныг болуушкуннарның мырынай соон дарый бистиң «Известия» солунувус октябрь 7-де «Б. Ельциниң Токио манап турар, ынчалзада ону тиилекчи деп саначаайн турар» деп эгелиг материалды парлады. Шынап-ла харын, Россияның президентизи бодунун политиказы дээш, өскээр чугаалаарга, кижиниң эргелерин хүндүлеп, удурланыкчыларын боолаар дугайында дужаалды дорт бергени, ооң түннелиниге хан төгүүн, өлүм-чидим болганы дээш япон тала, ол чурттуң премьер-министри Б. Ельцин-биле ужуражылга үезинде болунун хараадалын идеректен болгай. Ынчангаш Борис Николаевич Токиога болган парлалга конференциязынга агартынып, ол дээрге аргажок ынап-ла алыр апарган кара чаңгыс арга ол болган» деп чугаалаан. Японнар Б. Ельциниң октябрьда алган хемчеглерин бурууладыныр барымдаазы кылдыр япон парламентке ооң чүве чугаалаарын эдилеп деп саначаан, болунун парламентиниң адып боолап турган тарады сывырыпкан кижи өске чурттун парламентизиниң мурнунга канчан көстүр, чүве чугаалаар боор дээнгер. Бо дээрге, ажыы-биле чугаалаарга, дыка улуг бурууладышкын мышкажыл. А бистиң тала ону боттарывыс чөпшээревейн барган бис деп чарлаан.

Бразилияның Национал конгрезиниң депутаттар палатазының кежигүнү Бижилайти деп кижи Б. Ельциниң акциязын демократияга удур эргилде дээн болгаш бергелерни ажыл эртериниң арганы ындыг эвес боор ужурлуг деп айыткан. Канаданың Монреаль хоорайда «Газетт» деп солун Россияның Президентизиниң шинтпирлери — парламентини тарады сывырганын оваарымча чок. Конституцияга удур херек-тир дээн. А «Американың үнү» дээр радиостанция АКШ-та Гарриман институдунуң директорунун оралакчызы Мотыл деп кижиниң «Ельциниң шинтпирлери Россияга база Барыын талага-даа эпчок-ла үүлдерге таварыштырды» дээн чугаазын база дамчыткан.

Борис Ельциниң бо чылдың сентябрь-октябрьда ап чоруткан хемчеглериниң дугайында даштыкы парлалга амдаа биживишаан хевээр. Ол дугайында № 41 «За рубежом» деп солунда толаргай бижээн. Ооң бирги, ийиги, үшкү арынарында «Мунунда чүү турун турарыл?», «Ельцин харын улам шыгыы чөцгээлерин мурнунда турун тураа», «Реформаларның дыйлагар болгаш үзүн оруктары», «Сөөлгү сес — сонгукчуларныы» деп аттыг материалдарны парлаан. Ооң чамдык одурулларны маңаа киирери автык эвес боор. «Рупкой биле Хасбулатовтуң тиилелгези, хамык чүүлүү бодап көөрге, суну-даа өскертип хоржок. Оларда кандыг-даа ындыг экономиктиг программа чок, а «реформаларны ара соксадыр, доктаадыр» дээн шинтпир амгы тендиришкинден безин дора арга бооп чадавас» — деп, Парижтиң «Фигаро» солун бижээн. Бо чылдың декабрьда парламент сонгулдаларына хамаарыштыр Парижтин «Интернэшнл геральд трибюн» солуну чаа парламентиге сонгулдаларны хөлээзин чок, шын арга-биле эрттирери Ельцинге берге-ле боор, чүге дизе чаа ядылар, хомудаан патриоттар, кемхерек үүлгединиден коргар кижилер — олар шуупту сонгукчуларның ээзээш эвес кезээ бооп турар дээрзин айыткан.

Билл Клинтон, Гельмут Коль, Джон Мейджор болгаш Барыын таланың өске-даа удуртукчулары болза, Ельциниң тиилелгези Россияга демократияже болгаш хостуг рынокче шургүн кириишкин болур деп саналаш, ону деткээн деп база ол-ла солун бижээн.

Чангыс сес-биле чугаалаарга, Россияда амгы байдал даштыкыларны, хамыктың мурнунда, АКШ-ты дыка-ла сагыысырадып турар. Ол дугайында АКШ-тың онзагай даалгалар талазы-биле элчиин Строуб Тэлбот «Известияга» бо чылдың октябрь 3-те интервьюзунга онзалап айыткан. Ооң чугаазы-биле алырга, америк таланы арай дуурет-дип турар бир айтырыг —парлалга. Октябрь болуушкуннарының соонда Россияда оп, позициялың чамдык солуннарын үнмес кылдыр тур база шуут соксаткаңы-даа оларны— американнарны дувуредип турар. «Парлалганың хостуу демократиялың чарылбас кезээ деп санап турар бис» — деп, ол айыткан.

Амгы үеде даштыкылар, бир дугаарында, АКШ бо чылын декабрьда Россияга парламент сонгулдаларының белеткелин ажык хайгаарап турар. Аңаа даштыкыдан хайгааракчыларны чалаар дээнин С. Тэлбот улуу-биле үнелээн, америк төөлөлер база аңаа ынап-ла киржир дээрзин дыннаткан.

Селен ХЕРТЕК, тайылбырлакчы.

Кызылдың өредилге черлеринде

БОТ ШИМЧЕНГЕНИ ХАЛАС БАРБАС

Тывада улуг өредилге черлериниң бирээзи — Кызылдың педагогика институдунуң аңгы-аңгы факультеттеринде бо чылын база-ла хөй студентилер өредилгезин шуудады берген. Акша-көпеектиң үне чокталып, баразын-сараанның, аъш-чемниң өртээ улгаткан бо берге үеде студентилериң амыдырал байдалдарында база-ла белен чүве чок. Кедер идик-хеп, чиир аъш-чем, чурттаар чер айтырыглары студентилерни дүвүредип чоруур болбайн аан. Ук институттуң чамдык студентилери хоорайның тудуг материалдары садар улуг магазинниң чоогунда общежитиеде чурттап турар. Оларның амыдырал байдалдарын сонуургаары-биле аңаа чоокта чаа чордум.

Бо өредилге чылында ында 60 студент чурттап турар. Оларның барык 80 хире хуузу уруглар болуп турар. Общежитие долузу-биле чаагайжыды туттунуп кылдынмаан, ында үүгле арыгланыр чер кылдынган болгаш суг кииртинген. Өрээлдер амдыызында чылыг. Ынчалза-даа улуг кыштың чыккылама соогунда канчап баары амдыызында билдинмес. Студентилериң боттарының чугаалап турары-биле алырга, чылыдылга системазы кышты шыдажып эртип болур хире. Ынчангаш ам бо хүннерде системадан суг төктүп, чылывайн турар хоолайлар чок.

Общежитиеде бир өрээлде 4-5 кижи чурттап турар. Өске черлерге бодаарга, ында өрээлдер ишти элээн хостуг болуп турар болгаш студентилериң бот-кичээл кылырынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалдар тургустунган. Өрээлдерде, коридорда арыг-силин хөлчок, ашталганы студентилер боттары чорудуп турар дээрзи илдең.

Общежитиениң чем кылыр өрээлинде 4 электрилиг плиталарны тургускан. Ынчалза-даа оларның ийизи үрелип, сандан үнген. Ынчангаш бо хүннерде ында 2 плита ажылдап турар. Бир эвес бо ийи плита чоокку үеде үрелир болза, студентилер чем кылып ижер чер чок апаар дээрзиниң дугайында утпайн, ону дарый кылдырар болза чугула.

Бо общежитиениң бир онзагай талазы бар дээрзин ынчан эскерген мен. Чүге дизе, ында ажылдааны дээш доктаамал шалын ап турар вахтерлар чок: хүндүс-даа, дүне-даа таңнылдап, чурумну тудуп турар улус — общежитиеде чурттап турар студентилер боттары. Бо болза акша-төгерикти-даа камнап алырынга, ажыл-агыйжы чорукка-даа өөренип алырынга кончуг ажыктыг үүл болуп турар. Моңу хоорайның өске-даа өредилге черлериниң общежитиелеринге, өөренир корпустарга, өске-даа черлерге нептередип болурунуң аргалары бар.

Студентилериң талазындан кичээлдер үзер, арагалаар, чурум үрээр студентилер чок. Оларның ең бергедеп турар үүлдериниң бирээзи — өөренир черниң ыраа. Бодап-даа көрүңер, Интернациональная кудумчузунда турар общежитие-биле хоорай кыдында улуг орук чанында турар общежитиелерни канчап деңнээр бис!? Ынчангаш студентилер хөй автобустар чорбас кыдыг черден хоорайның Арат шөлүиде турар өредилге корпузунга чедир чадаг кылаштажып турар. (5 дугаар автобус бар-ла болгай деп бодай бербеңер, амгы үеде автобуска хоорай чурттакчылары улуг идегевес болдур ийин). А кышкы үеде болза, чамдык кичээлдер карангылап келгенде доостур апаар болгай. Оон аңгыда, немелде кичээлдерни база кежээки үеларде кылыр апаар. Мынчап кээрде, ылаңгыя кыс уруглларга кончуг берге болгаш айыылдыг: көрбес силер бе, хоорай иштинде черле үүү болбайн турар-дыр! Ону тайылдырлаан херээ чок боор.

Общежитиеде кайнаар-даа долгаар дээрге, телефон шуут чок. А ол чоок-кавыда телефонуг албан черлери, организациялар чок. А 2 дугаар автотранспорт бүдүрүлгезиндеи телефон долгаар дээр болзуңза, ол аразы каш базым эвес-ле болгай. Ынчангаш бо общежитиеге телефон тургузары кончуг чугула болгаш бирги чергениң айтырыы болуп турар.

Красноярскиниң политехникти институдунуң Кызылда филиалының общежитиези хоорайның эрги аэропорт чоогунда туруп турар. Бо общежитиени ажыглалга киирген-ден бээр элээн каш чылдар эрте берген болгаш амгы үеде ооң суг-чылыдылга системазы база сандан үүнүп эгелээн дээрзин суг төктүп турар хоорзалары херечилеп турар. Ханалар өл-шыктан ирип, өрээлдер, коридорлар ишти чыттаалып турар.

Өске өредилге черлериниң общежитиелеринге бодаарга, ында чуртталга шөлү четчир болгаш ону харын-даа өске кижилерге арендага берип турар. Өг-бүлелиг студентилерни болгаш өглүг аныяктарның чурттаар черлерин ийи аңгы кылдыр чарган.

Студентилер аъш-чемни колдуунда-ла общежитиеге кылып чип турар. Ындыг-даа болза өске черлерде ышкаш, соодукчулар, чем кылып ижер плиталар чедишпейн турар. А мооң мурнунда столовая турган черинин батареялары доңгаш чарылган, оон соонда ол чер аная-ла бок-сак үүлдер шыгжаар чер апарган турган. Ам ол черни катап септеп кылып турар.

Бо общежитиениң пинти чуртталга байдалдары чеже-даа чүгээр болза, суг-чылыдылга системазында үреливишкиннерни дарый этпес болза, кыжын улуг бергедээшкиннерге таваржып болур. Ынчангаш общежитиениң комендантызы, институттуң удуртулгазы бо талазы-биле чугула хемчеглерни алыр боор дээрзинге идегел бар.

Красноярскиниң агроуниверситединиң Тывада филиалының хоорайның Калинин кудумчузунда общежитиезинде чурттап турар студентилер чаа чуртталга корпузунче көжерии четтикпейн манап турар болдулар. Ук филиал бо чуртталга корпузун 10 дугаар профтехучилищеден амдыызында арендалап турар. Ынчангаш бо общежитиеде септелге ажылдары шуут чорбайн турар болгаш удур-дедир бот-боттарын манашкаш турупкан; студентилер чаа черже көжерии манаан, а профтехучилище оларның көжерин манап турар. Ынчангаш аренда берикчизи — 10 дугаар профтехучилище кандыг-даа септелге кылбайн, төлевир ап турар байдалче кирген. А агроуниверситеттиң филиалының чаа чуртталга корпузу кажан болуру база билдинмес болуп турары баш мунгаш чорукка чедирип турар дээрзи моон илдең.

Бо 4 каът чуртталга корпузунда изиг-соок суг бар-даа болза, эрыгланыр бажың дашты туруп турар. Студентилер өрээл бүрүзүнде база-ла 4-5 кылдыр чурттап турар-даа болза, өрээлдериң ханалары шык, септелге шагда-ла кылдынмаанындан ирип, үрелип турар. Орун-дөжектиң ак-чоорганнарын он хире хонгаш-ла солуп турары эки.

Общежитиеде телефон база чок. Дүнеки үеларде ол чоок-кавыдан хоорай ишти-биле харылзажыптар чер чок. А машзаводтан долгаар дээрге, ол чер дүнеки үеде эжиин шуут ажытпас.

Мооң мурнунда үеларде бо общежитиеге арагалаар, шошсодаа кылыр таварылгалар ховар эвес турган. Ындыг-даа болза сөөлгү үеде ында бажың-балгады чок ийи шагдааны киирип алган. Олар чурттаар өрээлдиг болгаш общежитиеде ниити корум-чуруму тударынга улуг дузаны чедирип турарлар. Ынчангаш арагачылар, хулиганнар келириндеи сестир апарган.

Тываның ең хоочун өредилге черлериниң бирээзи — Кызылдың 1 дугаар ортумак профтехучилищезиниң директору Александр Дагбалдайга ужуражып, училищениң сургуулдарының бөгүнгү амыдырал байдалдары-биле таныштым.

Бо өредилге чылында 500 ажыт сургуул аңгы-аңгы мергежилдерге өөренип турар. 130 кижи общежитиеде чурттап турар. Оларның аъш-чем, идик-хеп хандырылгазы мурнунда чылдарга деңнээрге, элээн кошкай-даа берген болза, бо талазы-биле дирекция, башкылар коллективи, ажылчынар тодаргай хемчеглерии ап турар дээрзин директор тайылбырлады.

Кыштадыр чиир кылдыр элээн каш тонна картофельди, капустаны болгаш согунаны шыгжагда урган. Оон аңгыда, училище бодунуң күжү-биле хоорай чоогунда шөлүнден 160 тонна кызыл-тасты долузу-биле ажаап алган. Училищениң сургуулдары бо күзүн Таңды кожуунунуң «Шаңган», «Чал-Кежиг», «Межегей» совхозтарга тараа болгаш картофель ажаарынга улуг үлүүн киргген.

Училище эрткен чылын 200 баш хойну саткаш, бодунуң дузалал ажыл-агыйының базазынга қыштаглаткан. Амгы үеде ооң баш саны 400 ажып турар. Оон аңгыда, ында 30 баш хаванны база тудуп турар болгаш ооң чамдызын кышкы үеде сургуулдарга эът кылдыр чишке согар.

Амгы хүннерде училищеге үүү херек болуп турарыл? Бирээде, училищениң тудуг базазы дыка эргижирээн. Ынчангаш машина-трактор тургузар гараж тудуу ам турупкан. Чылдагааны — туйбу, цемент, шифер болгаш өске-даа тудуг материалдары садып алыр акша-төгерик чок. Бир эвес бо үүүлдер болу берзе, тудугну келир чылын уламчылаан, доозарының аргалары бар. Ийиде, республиканың кайыдаа ажыл-агыйларынга ажыглаттынып турган «Т-150» марканың тракторларын ам завод үндүрбестээн. Ындыг-даа болза, ажыл-агыйларда ол тракторлар ам-даа хөй. А ону мунуп-башкарар кижилер херек болбайн аан. Ынчангаш училище «Т-150» марканың тракторларын башкарар механизаторларны ам-даа белеткевишаан. Ындыг-даа болза, ол тракторларга артык кезектериң чогу болуп турар. Тыпты-даа бээр болза, оон өртек-үнезинге училище шуут күш четпейн турар, акша чок. Үште, сургуулдарга иштики хептер, чылыг идиктер, сапыктар, чылыг хептер, костюмнер, бөрттер кончуг негеттинип турар. Өскүс-чавыс кижилер база хөй, ооң аразында хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелериниң сургуулдары база арбык. Мынчап кээрде училищеде бар акша-хөреңгиниң шаабиле бүгү сургуулдарга шупту үвени чедиштирери кончуг берге дээрзин Александр Дагбакович дыка хомудап чугаалаар чорду. Дөртте, училищениң бүгү машина-трактор аймаанга ажыглаар кывар-чаар үүлдер дыка чедишпейн турарындан, өөредилге программазы чедир чоруттунмайн турар. Чижээ, бир сургуул чыл дургузунда комбайнны башкарырынга 6 шакты, «Беларуська» 5 шакты, «ДТ-75»-ке 6 шакты практиктиг кичээл кылдыр эртер ужурлуг. Ынчангаш мону программа өзугаар чорудар дээрге, кывар-чаар үүлдер чедишпес болуп турар. Бо талазы-биле бирги ээлчегде республиканың Көдээ ажылагый яамызындан тодаргай дуза негеттинип турар. Беште, училищениң өөредилге корпузу ам 40 чыл ажып турар. Амгы үеде ооң чылыдылга системазы дыка үрелип турар. Хоорзалар дадарып эргижирээн, чамдык черлерден суг төктүп турар. Ону удур кылып септээрниге хөй акша-төгерик үнүп турар.

Училищениң чурттаар-даа, өөренир-даа черлеринде мебель аймаа эргижирээн. Үе берге-даа болза училище бодунда чаа үүлдерни тургузуп, үениң негеллезинге хамаарыштыр чаа өөредилге бөлүктерин ажыдып турары өөрүнүүр чорду. Чижээлээрге, фермер кыстарны өөредириниң («Фермерская хозяйка») бөлүүн ажыткан. Ында 28 уруг өөренип эгелей берген. Маңаа столдар, сандайлар негеттинип турар.

Оон аңгыда, бо училище спорт болгаш күш-культура талазы-биле тургустунган төөгүзүндек эгелеп сураглыг болган төлээде, ында бо чылын спорт талазы-биле тренерлер өөредир түскай бөлүктү база ажыткан. Ында 25 сургуул бар.

Бо хүннерде училищениң кайы-даа бөлүктериниде кичээлдер элээн шуудай берген. Ынчангаш бүгү аргаларны ажыглап, өөренип көрүп турган, үстүнде чедер-четпестерни эдип, тараа-быдааны-даа болза, садып тургаш, акша-төгерикти, херек үүлдерни тыптынып алыр болза, училище чоорту күш кирип, бут кырынга быжыга бээр дээрзинге улуг идегел бар-дыр.

Бо үүлдү доозуп тура, мындыг түннелге келдим. Кыш республиканың өөредилге черлеринге кончуг улуг шылгалда болур дээрзи чугаажок. Бир талазында дорту-биле чугаалаарга, кайы-даа өөредилге черлериниде акша-төгериң чедишпес. Ол үүл хамыктың үндезини болуп турар болганда, бүгү үвени акша-биле садып алгаш, кылып бүдүрүп алыры дыка берге. Маңаа бирле дугаарында республиканың Чазаа, тус-тус яамылар, организация, албан черлери, харын-даа ажыл-агыйлар бүгү аргаларны, курлавырларны көрүп тургаш, хире-шаа-биле дузалажып болбайн шупту чүвени чедиштирери кончуг берге дээрзин Александр Дагбакович дыка хомудап чугаалаар чорду. Дөртте, училищениң бүгү машина-трактор аймаанга ажыглаар кывар-чаар үүлдер дыка чедишпейн турарындан, өөредилге программазы чедир чоруттунмайн турар. Чижээ, бир сургуул чыл дургузунда комбайнны башкарырынга 6 шакты, «Беларуська» 5 шакты, «ДТ-75»-ке 6 шакты практиктиг кичээл кылдыр эртер ужурлуг. Ынчангаш мону эки хүн. Бо хүн албан-дужаал бедидер, эрге-хоойлу үндүрер, акша-төгерик шыгжаар, хонук кыпсып, чевег-хөөр эргиир, куда-дой кылырынга таарышкан-даа бол, ырак-узак оруктарга кичээнгейлиг чорза эки.

Ноябрь 16, Эрги сан-биле 3, вторник, Кызыл-Карак (Маре) сылдыстыг, 6 ак меңгилиг, даг олуттуг, аксымаар инек хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг ең эки хүн. Ажыл-үүлени бүдүрүп, чевег-хөөр эргип, куда-дой эрттирер, ырак-узак чоруурунга эки хүн-дүр.

Ноябрь 10, Эрги сан-биле 27, четверг, Юпитер сылдыстыг, азы Эдирээ-Хыйырак сылдыстыг, 2 кара меңгилиг, от олуттуг, кызыл мечи хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг ең эки хүн-дүр. Аян-чорукче аъттанып, чевег-хөөр эргип, хонук кыпсып, куда-дой-даа эрттирип болур.

Ноябрь 12, Эрги сан-биле 28, пятница. Шолбан (Венера) сылдыстыг, 1 ак меңгилиг, довурак олуттуг, кызылзымаар даргаа хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайы хиреліг хүн. Бо хүн чевег-хөөр эргивес, хонук эрттирбес, куда-дой кылбас, келин айтырбас, хиреліг хүн-дүр, ынчалза-даа ырак-узак оруктар чоруп, үүлехерек бүдүрүп боор.

Ноябрь 13, Эрги сан-биле 30, бүдүүнүн хүнү, өгден, кодандан чүве үндүрбес хүн, суббота. Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 3 кызыл меңгилиг, демир олуттуг, сарыг ыт хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг эки хүн. Бо хүн оол уруг өглевес, кадайланмас, мал-маган чарывас хүн, а өске ажыл-үүлеге ажырбас, чүү-даа кылып болур хүн.

Ноябрь 14, Эрги сан-биле 1 чылдың он айларының эге хүнү, воскресенье, Хүн сылдыстыг, 8 ак меңгилиг октаргай олуттуг, сарыгзымаар хаван хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг эки хүн. Бо хүн «чок болган» кижи ажаавас, чүдүлгелиг ном номчувас-даа бол, өске ажыл-үүлени, чүү-даа кылып болур эки хүн.

Ноябрь 15, Эрги сан-биле 2, понедельник, Ай сылдыстыг, 7 кызыл меңгилиг, суг олуттуг, ак күске хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг эки хүн. Бо хүн албан-дужаал бедидер, эрге-хоойлу үндүрер, акша-төгерик шыгжаар, хонук кыпсып, чевег-хөөр эргиир, куда-дой кылырынга таарышкан-даа бол, ырак-узак оруктарга кичээнгейлиг чорза эки.

Ноябрь 16, Эрги сан-биле 3, вторник, Кызыл-Карак (Маре) сылдыстыг, 6 ак меңгилиг, даг олуттуг, аксымаар инек хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг ең эки хүн. Ажыл-үүлени бүдүрүп, чевег-хөөр эргип, куда-дой эрттирер, ырак-узак чоруурунга эки хүн-дүр.

ГАРАЖТАР ТУДАРЫ ТААРЫМЧА ЧОК

«Шын» солунга Кызыл хоорайның Красноармейская кудумчузунуң 102 болгаш Дружба кудумчузунуң 157 дугаар бажыңнарның уруглар ойнаар шөлүнде М. К. Доржукөй биле Я. В. Сарбаа баштаан бөлүк кижилер хуузунда гаражтарын тудуп эгелээнинге удурланып, бну соксадырын негээн ол бажыңнарның чурттакчыларының чагааларын каш удаа парлаан. Чурттакчыларның негелделерин, хомудалдарын республиканың Долгандыр турар бойдус хүрээлелин болгаш бойдус қурлавырларын камгалаар яамының ажылдакчылары өөренип көргеш, редакцияга, хоорай чагыргазына чогуур тайылбыр бижикти чорударын шиптирдээн. Мындыг уткалыг харыыны редакцияже чоруткан.

Үстүнде адаан чуртталга бажыңнарының чурттакчыларының ол девискээрге хуу гаражтар тударын хоруур дугайында негелдези төптүг. Ол девискээр, бир талазында, хоорайның төвү-дүр, ийиде, маңаа хөй машина-техника чыглыр, агаарында ыш-бус, довурак-доозун элбек. Ол бүгү чурттакчыларга таарымча чок байдалды тургузуп турар. Хоорай чагыргазы (даргазы З. Н. Сат) бо черге хуу гаражтар тударын кымның-биле-даа дугуржулга, төпшээрежилге чокка шиптирлээнин шын эвес деп санап турар. Уруглар ойнаар шөлде хуу гаражтарны тудуп эгелээнин СНиП 1.02.01.-85-тин тудуг норма-чижектерин база дүрүмнерин болгаш Тыва Республиканың «Долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаар дугайында» Хоойлуун каржызы-биле хажыдып турар. Хоойлу-дүрүм ёзугаар алырга, гараж тудар күзелдиг кижилер чер участогу бээриниң дугайында документини Тыва Республиканың Долгандыр турар бойдус хүрээлелин болгаш қурлавырларын камгалаар яамыга экспертиза (шинчилел, шиитпир) кылдыртыры-биле киирер ужурлуг. Бойдус яамызы гараж тудар дээн черни шинчилеп көрген, төпшээредии берген соонда хоорай чагыргазы шиитпир үндүрер, чер алган кижилер гаражтарын тударынче кирер. Бо удаада үстүнде адын-киирген гаражтар тудуп турар кижилер чогуур яамыга-даа барбаан, төпшээрел албаан, хоорай чагыргазы Бойдус камгалаар яамы-биле дугуржулга, төпшээрел чокка шиитпирин хүлээп алганы хоойлудурүмге удурланышкак болуп турар. Тыва Республиканың «Долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаар дугайында» Хоойлуну каржызы-биле хажыдып, үрээни дээш ол кижилерге харыысалга онаарын документинде айтып турар.

«ШЫНГА» хөрүш

ТАҢДЫНЫҢ ХАЙЫРАЗЫ

Чаа-Хөл кожуунуң 72 кежигүннүг анчылар ниитилелиниң хуралы болуп эрткен. Аңаа ук ниитилелдиң даргазы Мерген Суваклит, улуг охотовед Мерген Бегзи (олар, кайызы-даа Иркутск хоорайда аңныыр-тывыш техникумунуң доозукчулары) бо аңныыр-тывыш сезонунда чаа чурумнарны болгаш негелделерни хуралдың киржикчилеринге таныштырган.

Кожуунуң девискээриниде Чаа-Хөл бажы тайгада болгаш Хемчик ол чарыында камгалалдыг ийи чер бар. Оларның девискээринге тускай төпшээрел чок, боттарыныц кара туразы-биле кирип аңнаан профессионал-даа, аңнаарынга сонуургалдыг-даа анчыларның билеттерин хавырар болгаш оларның моон соңгаар аңныыр-тывыш ажылы кылыр эргелерин казыыр. Шынгыы негелде ындыг.

Бо чылын кол өлүк аңы бир диңиң кежиниң өртээ 400-тен 600 рубль чедир өскен. Оон-биле чергелештир, шынарлыг кешти дужаарыныче улуг кичээнгейни салган.

Эрткен чылын аңныыртывыш черлеринге эки шынарлыг болгаш хөй өлүктү дужаап келгилээн олча-омактыг, дуржулгалыг анчылар районда бар. Чижээ, Ак-Туругнун дуржулгалыг анчызы Бүрбүжап Танов ийи киш, 168 диңиң олчалыг болгаш 40 мун ажыг рубльдиң үнелиг өлүктү дужааган.

Чаа-Хөлдүң хоочун анчызы Сат Чанчыы назы-хары дөгүй берзе-даа, 12 мун рубльдиң өлүүн дужааган. Ол бо чылын база аңнап үнүпкен, холу быжыг, адак-бышкаа чиик, караа көскү. Кызыл-Дагдан сураглыг анчы Яков Мөңделе, Ликс Хүлбүзек, Алексей Дагба болгаш өске-даа аныяк анчылар база тайга-таңдыдан олча-омактыг ээп кээп турардар.

Анай-оол ДАРЖАА.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Ноябрь 11. Эрги сан-биле 27, четверг, Юпитер сылдыстыг, азы Эдирээ-Хыйырак сылдыстыг, 2 кара меңгилиг, от олуттуг, кызыл мечи хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг ең эки хүн-дүр. Аян-чорукче аъттанып, чевег-хөөр эргип, хонук кыпсып, куда-дой-даа эрттирип болур.

Ноябрь 12, Эрги сан-биле 28, пятница. Шолбан (Венера) сылдыстыг, 1 ак меңгилиг, довурак олуттуг, кызылзымаар даргаа хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайы хиреліг хүн. Бо хүн чевег-хөөр эргивес, хонук эрттирбес, куда-дой кылбас, келин айтырбас, хиреліг хүн-дүр, ынчалза-даа ырак-узак оруктар чоруп, үүлехерек бүдүрүп боор.

Ноябрь 13, Эрги сан-биле 30, бүдүүнүн хүнү, өгден, кодандан чүве үндүрбес хүн, суббота. Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 3 кызыл меңгилиг, демир олуттуг, сарыг ыт хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг эки хүн. Бо хүн оол уруг өглевес, кадайланмас, мал-маган чарывас хүн, а өске ажыл-үүлеге ажырбас, чүү-даа кылып болур хүн.

Ноябрь 14, Эрги сан-биле 1 чылдың он айларының эге хүнү, воскресенье, Хүн сылдыстыг, 8 ак меңгилиг октаргай олуттуг, сарыгзымаар хаван хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг эки хүн. Бо хүн «чок болган» кижи ажаавас, чүдүлгелиг ном номчувас-даа бол, өске ажыл-үүлени, чүү-даа кылып болур эки хүн.

Ноябрь 15, Эрги сан-биле 2, понедельник, Ай сылдыстыг, 7 кызыл меңгилиг, суг олуттуг, ак күске хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг

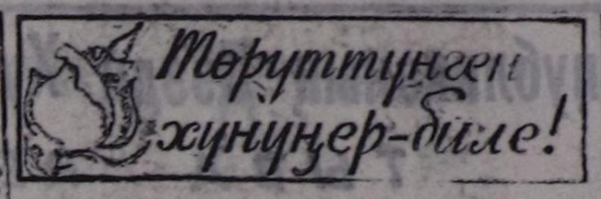

Бистиң ынак аважыс Фаина Түлушовна Норбу бөгүн 55 харлаар. Аважыс үш оолду, үш кызы төрээш азырап, эртем-сургуулга өөредип каан. Ол үр чылдарның дургузунда Улут-Хем кожуунда «УТКА 25 чылы» совхозка эльбек сүттү саап, кыштың соогунда, чайның изиннде малын малдап, ак сеткилдиг, могаг-шылаг чок ажылдап келген. Ам ол хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, ажы-төлүнүң малын өстүржүп, биске улуг дузаны чедирип чоруур. Могаг чок аважыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байыр чедирип, аас-кежикти, узун иазылаарын күзедивис.

Уруглары, оолдары, күдээлери, кенээттери база уругларының уруглары болгаш оолдары.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

Бистиң ынак аважыс **Зинаида Түлушевна КУЛБУЗЕК** бо чылдың ноябрь 11-де 50 харлаар. Бистер, ооң уруг-дарыы болгаш чоок кижилери Зинаида Түлушевнаның төрүттүнген хүнүн таварыштыр чүректеривис ханызындан изиг байырны чедирип, ажыл-ижинге болгаш амыдырал-чуртталгазынга улуг-улуг чедиишкиннерни, каң дег кадыкшылды, аас-кежикти күзеп тур бис.

Өөнүң ээзи Ликсо Түлушевич, оолдары Артур, Артем; уруу Айлана, кенээттери Саяна, Чойгана, оглунуң уруу Айгуль.

Байыр чедирип тур бис!

Өвүр кожуунуң иштики херектер килдизиниң начальниги бистиң оглувус болгаш дуңмаларының ачызы **Суге-Маадыр Шур-ооловичи Кууларның** милиция органнарынга үр чылдарда, эрес-шудургу ажылдааны дээш чоокта чаа Милиция ажылдакчыларының хүнүн таварыштыр «ИХМ-ге тергиин эки албан-ажылы дээш» деп медальдың III чергези-биле шаңнатканы-биле холбаштыр аңаа үректиң ханызындан байыр чедирип тур бис.

Ада-иези, Кызыл хоорайда дуңмалары база оларның уруглары, Барыын-Хемчик кожуунда чурттап турар дөргүл-төрелдери.

Чарлалдар бюрозу

«СИБИРЬНИҢ ИНВЕСТИЦИЯЛАРЫ» дээр инвестиция фондузунуң акционерлериниң кичээнгейинге чарлаары болза:

1993 чылдың октябрь 1-де байдалбиле алырга, Россия Федерациязының 60 ажыг бүдүрүлгелериниң акцияларынга салыышкыннар кылдынган. Ынчангаш Фонд дараазында ең чугула бүдүрүлгелериң акцияларын салыышкынга хүлээп алган:

Машина болгаш прибор кылыр бүдүрүлгелер

«Абаканвагонмаш» АН, «Ролтом» АН, «Пермь мотор» АН, «ЗИЛ» АН, «Авиастар» АН, (Ульяновскиниң ужар үүл заводу), «Северскиниң хоорза заводу» АН, «Нижне-Туринскиниң электри-аппарат заводу» АН, «Екатеринбургтың электри-медицина аппаратуразының заводу» АН, «Уралэлектродмедь» АН.

Металлургия бүдүрүлгелери

«Ависма» АН (Пермьниң титан-магний комбинады), «Сплав» АН (өннүг металлдар болбаазырадыр завод), Серовонуң ферро-эзилдириглер заводу, Уралдың металл эзилдириглер заводу, Ревдинонуң металлдар болбаазырадыр заводу.

Энергетика болгаш нефть-газ комплекизи

«Томскэнерго» АН, Томскиниң нефть-химия комбинады, Тобольскиниң нефть-химия комбинады, «Томскгаз тудуг» каттыжыышкын, Томскиниң химия-фармацевтика заводу.

Ыяш болбаазырадыр үлетпүр

«Томск ыяш үлетпүр» АН, «Томск мебель» АН, Томскиниң БТБ заводу, «Аском» АН.

Тудуг комплекизи

«Томск ыяш-тудуг» каттыжыышкын, «Томск тудуг» каттыжыышкын.

● ● ● ● ● ●

Бистиң организациявыс дараазында баразиларны садып турар:

— автодугуйлар 6,45х13; «Москвич-412», «ИЖ-2715», дугуй дискалары болгаш оларга кузов кезектери;

— тон, чолдак тоннар, плащтар, эр болгаш хөрээжен хөректээштер, уруглар комбинезониары, янзы-бүрү хол-хаптары, белек бужитериялары, магнитофоннар, «Изумруд» телевизорлар;

— папиростар болгаш сигареталар, оларның аразында даштыкы таакпылар;

— чигирзиг кукуруза далганы, чигир, печенье, конфеталар, шоколад, болгаш компоттар, соктар, уруглар аъш-чемнери, кофе, шай, кетчуп, ванилин, салаттар, тушёнкалар,

— ыяш, демир болгаш пластмасс хааржактар;

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100 (Парлалга бажыны, чер каът, «Содействие—М» фирма, телефон № № 3-35-24 болгаш 3-35-44).

— Ол ышкаш Кадинин кудумчузунда 3-кү каътта чаңгыс өрээлдиг чаагайжыды кылдыңган квартираны 2 өрээлдиг квартирага чедир төлевишаан, орнап тур бис.

Телефон №№ 3-35-44 болгаш 2-41-66.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ МУНИЦИПАЛИТЕТ ЭТ-ХӨРЕҢГИЗИНИҢ КОМИТЕДИ

1993 чылдың октябрь 28-те болган садыг-конкурстуң дараазында түннелдерии дыңнадып турар.

Объектиниң ады	Эге өртээ	Кирген чагыг	саткан өртээ
1. Калинин кудумчузу 5-те, № 45 магазин	1.992000 руб.	3	145.000000 руб.
2. Правобережная кудумчузу 20, № 18 магазин	250000 руб.	2	2.000000 руб.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

Бай-Тайга кожуунунуң «Найырал» суурда № 3 школазының доозукчуларының болгаш ол школага ажылдап чораанларның дилээн ёзугаар база школаның агар саныңың чаартынганын барымдаалаш, дараазында агар саны — № 14224 дыңнаттывыс.

ШКОЛА ДИРЕКЦИЯЗЫ.

САДЫП ТУР МЕН

Стол кырынга салыр «РОМЕО болгаш ДЖУЛЬЕТА» дээр светильникти садып тур мен, Светилвник «Дириг суг» фонтанныг.

Саналдаан өртээ — 70.000 рубль.

Долгаар телефон № 9-78-13.

Өске-даа адырлар

«Уралдың уран-шеверлер» АН, «Томск идик» АН, «Томск балык», АН, «Томскинин хлеб комбинады» АН.

Бистин медээлеривистин дараазында үндүрүлгезинге фондунун акционерлерин отчёттуг үенин иштинде баланс көргүзүглери-биле таныштырар бис.

Бистер силерге бөгүн дораан-на миллионнарны аазавайн турар бис, чүге дээрге ындыг бүзүредиглер чүгле реклама-чарлал ышкажыл. Ынчангаш бистер бөгүн, даарта болгаш оон-даа соонда хөй-хөй чылдар улаштыр силер, силерниң ажытөлдериңер идегелдиг хөй орулгаларны алыр болзун дээш, болдунарла бүгү чүүлдерни кылып турар бис.

Фондунуң төлээлекчилериниң Тыва Республикада турар черииниң адрези: Кызыл хоорайның Кочетов кудумчузу, 28 (Чурукчулар бажыны), 3-кү каът, телефон № 3-38-17.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим ачавыс, кыргынчавыс, ачыыс **Комбу Кыссыдайевич Кууларның** аар зараалы мөчээнинин соонда, орнукшударынга киржип, дузалажып база бистиң ханы кажыдалывысты кады үлешкени дээш бүгү төреллерге, кожаларга, эш-өөрге болгаш «Межегей» совхозтуң баштаар черинге, республиканың ИХЯ-ның ӨАКК албанынга, Кызыл кожуунуң иштики херектер килдизинге мөгейбишаан, улуубиле четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Уруглары, оолдары болгаш дуңмалары.

КИНО

НОЯБРЬ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Калчаалыг чолаачылар» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ: «Чадбыыш»** 10.30, 13.30, 16.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бурунгу тооҗу» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ниидзя дайыны» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: Угаан-медел чок Лори» 9.00 шакта; **«Өлүм мугулдуру»** 11.20, 13.30 шакта; **«По 206-гы»** 15.40, 17.40 шактарда.

Чөөн-Хемчик кожуунуң Хөндергей дузалал школазында хоочун башкы Кертик-оол Чымбууевич Кууларның уруу, ол-ла школаның башкызы

Чечек Кертик-ооловна КУУЛАРНЫҢ

үр эвес аар зараанының соонда мөчээнин ук школаның администрациязы болгаш профэвилел комитеди дыңнаттышаан, оон өг-бүлезинге, төрелдериниге болгаш чоок кижилериниге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва соңбанк» № 363505.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң орулакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң орулакчылы), В. М. Сат, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келгеш кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң орулакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орулакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралының килдизи — 3-34-19, 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73, көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15, 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; өчүлга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың медээлерниң костуг чорүүн камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле эвүүшпейн барын болур. Айыттынган фактылары, санаары болгаш өске-даа ыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 19.896. Индекс 54240